

Φ. Κ. Βώρος (Ph.D.)

# ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

(Με αφετηρία τους όρους Ελλάδα – Έλληνες)

Ειδική έκδοση για το περιοδικό «Εκπαιδευτικά», τεύχος 44

ΑΘΗΝΑ 1997

## Προοίμιο

Η ανίχνευση που επιχειρούμε πλησιάζει προς ό,τι μπορεί να ονομαστεί *Ιστορία της Συνείδησης των Ελλήνων*. Παράλληλα, αλλά ευκαιριακά (όχι συστηματικά) θα συναντήσουμε τους όρους *Γραικός-Γραικία, ρωμαίος-ρωμός-Ρωμοσύνη, Πανέλληνες, φιλέλλην, μισέλλην και άλλους συναφείς*. Οφείλω να ομολογήσω ότι το θέμα αυτό, πριν ακόμη διαμορφωθεί σε θέμα εισήγησης και έρευνας, με απασχόλησε στα πλαίσια συγγραφής ενός σχολικού βιβλίου *Ιστορίας της πολιτισμικής προσφοράς του Ελληνισμού* (για την α΄ τάξη του Λυκείου), που το έγραψαν άλλοι, αλλά είχα την ευθύνη συντονισμού της εργασίας.

Η παρούσα προσπάθεια νομίζω ότι αποτελεί μάλλον ανίχνευση των ορίων μιας μελέτης μελλοντικής παρά εξαντλητική διερεύνηση του θέματος, όπως αυτό περιγράφεται με τον τίτλο<sup>1</sup>.

Η μελέτη τούτη είναι καθαρά ιστορική με την ακόλουθη ιδιαιτερότητα (τουλάχιστον ως πρόθεση): επιχειρούμε ανίχνευση του *συνειδησιακού φορτίου* που έφεραν δια μέσου των αιώνων οι δυο όροι αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων, από τότε που πρωτοχρησιμοποιήθηκαν ως τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν ξαναχρησιμοποιήθηκαν με περισσή έμφαση μέσα σε νέες ιστορικές περιστάσεις.

Έρευνα τέτοιας υφής δεν μπορεί να θεμελιωθεί παρά μόνο με «πηγές» που μιλούν για την εποχή τους, με φωνές που εκ-

\* Η Έρευνα τούτη αρχικά αποτέλεσε θέμα εισήγησης σε ένα σεμινάριο φιλολόγων (από Αχαΐα - Ηλεία) στην Ιθάκη, την 1.9.1996, στα πλαίσια δραστηριοτήτων του «Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών».

1. Διαισθάνομαι ότι μπορεί να γίνει αφετηρία για μερικές διδακτορικές διατριβές.

φράζουν την εποχή τους ως βίωση προσωπική. Γιατί τέτοιες μαρτυρίες, έστω κι αν κρίνονται ως κρίσεις υποκειμενικές-αξιολογικές, μας επιτρέπουν να ακούσουμε ποια γνώμη είχε η ίδια κοινωνία για τον εαυτό της, πώς ένιωθε την ιστορία της. Μελέτες από τη σύγχρονη ιστοριογραφία για το παρελθόν που μας απασχολεί τις μνημονεύουμε κυρίως όταν παραθέτουν (και αξιοποιούν-ερμηνεύουν) τις πρωτογενείς πηγές που μας ενδιαφέρουν.

Αυτονόητο ότι οι «πηγές» που προείπαμε εισάγονται στη μελέτη για αξιοποίηση με τα αναγκαία κριτήρια: ότι έχουν βαθμό αξιοπιστίας πειστικό και ότι ως έκφραση συνειδήσεων είναι μορφώματα των ιστορικών περιστάσεων που τις γέννησαν· γιατί η συνείδηση του ανθρώπου μπορεί να επηρεάζεται από το παρελθόν του (ιστορική μνήμη της κοινωνίας του) αλλά και διαμορφώνεται μέσα στο παρόν του, μέσα στις ιστορικές περιστάσεις της κοινωνίας του.

Κρίθηκε αναγκαία η προοιμιακή αυτή διευκρίνιση για τη μεθοδολογική αρχή προκειμένου να αποφευχθεί ή τουλάχιστον να απομακρυνθεί η υπόνοια ότι υιοθετούνται σε ιστορική έρευνα οι αξιολογικές κρίσεις· όταν όμως αυτές καταγράφονται ως βίωση-έκφραση κάποιας ιστορικής στιγμής, αποτελούν ιστορική ύλη προς ερμηνεία και αξιοποίηση για την κατανόηση της ιστορικής στιγμής. (Βλέπε και σημ. 7, 15, 20, 22, 23, 91).

Από την άποψη αυτή οι αξιολογικές εκφράσεις δρώντων προσώπων για τα γεγονότα που βιώνουν αποτελούν πολύτιμο ιστορικό υλικό, που δεν μπορεί να συγχέεται με οποιαδήποτε αξιολογική παρέμβαση του μεταγενέστερου ερευνητή. Αυτό που εδώ προβάλλεται ως μεθοδολογική αρχή δοκιμάστηκε πριν δώδεκα χρόνια ως πράξη· στην *Ιστορία του Μικρασιατικού Πολέμου (Ιστορία από τις Πηγές, για την γ' λυκείου, πρόγραμμα επιλογής)* παρεμβάλαμε ένα σύντομο κεφάλαιο με τον τίτλο: «*Ποιος φταίει*» (για τη μικρασιατική περιπέτεια, 1919-22) και παραθέσαμε τα όσα έλεγαν, με άφθονο αξιολογικό φορτίο, οι αλληλοκατηγορούμενες παρατάξεις. Σε τέτοιες έρευνες οι αμοιβαίες κρίσεις-επικρίσεις αποτελούν απαραίτητη πρώτη ύλη, που η έρευνα δεν τις αποφεύγει, μόνο που οφείλει να μη τις συγχέει με τα αντικειμενικά γεγονότα, όσο αυτό είναι εξακριβώσιμο. Είναι χρέος επιστημονικό η διάκριση ανάμεσα σε αφήγηση γεγονότων και παρεμβολή αξιολογήσεων.

Είναι πιθανό τα ιστορικά στοιχεία που καταγράφει τούτη η μελέτη να δώσουν αφορμή σε μελετητές του φαινομένου εθνικισμός να ξαναδούν τη μεθοδολογία τους ή τις ερμηνείες τους· ίσως θα συμφωνήσουν ότι τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια ή την ιδέα του έθνους προϋπάρχουν στις συνειδήσεις των λαών πολλούς αιώνες νωρίτερα και μέσα σε κάποιες ιστορικές περιστάσεις επιστρατεύονται και ανασυνθέτονται για να αποτελέσουν την ιδεολογία του εθνικισμού, που εκδηλώνεται με υποτίμηση ή περιφρόνηση του Άλλου και ενδεχόμενα με επιθετικότητα. Είναι, επίσης, ενδεχόμενο να σταθούν με περισσότερη επιμονή στη διάκριση εθνισμού και εθνικισμού· και δεν αποκλείεται να δεχτούν ότι όσο είναι αποκρουστικός ο εθνικισμός (για λόγους αυτονόητους) τόσο είναι αποδεκτός ο εθνικισμός των λαών ως έκφραση αλληλεγγύης, αυτοπεποίθησης, αυτοσεβασμού, ως στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Και παραμένει πρόβλημα άλλου γένους (εσωτερικής πολιτικής) το αν κάποια κοινωνική ομάδα εκμεταλλεύεται τον εθνισμό ως μέσο υπακοής και εκμετάλλευσης των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας. Για διευκρίνιση αυτής της παραλλαγής γράφτηκε η τελευταία παράγραφος: «*Τι σημαίνει ανήκουμε κάπου*»;

## Πρώτα ίχνη

1. Σε μία πρώτη φάση φαίνεται ότι οι όροι Έλλην, Ελλάς, Πανέλληνες χρησιμοποιήθηκαν για να δηλώνουν κάποιο πλήθος — φύλο ή φύλα— που κατοικούσε κάπου μέσα στο γεωγραφικό χώρο, τον οποίο αργότερα γνωρίζουμε ως Ελλάδα. Η χρονική εκείνη περίοδος δηλώνεται από τα παραδείγματα χρήσης των όρων που αναφέραμε σε κείμενα όπως:

— Όμηρος, *Ιλιάδα* Β, 530 (*Πανέλληνες και Αχαιοί*) και Ι, 478 (*ευρυχώριο Ελλάδος*).

— Ησίοδος, *Έργα*, 327-328.

— Αρχίλοχος, απόσπασμα 54<sup>2</sup>.

Κατά την περίοδο στην οποία αναφέρονται τα παραπάνω

2. Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 327-28: Βορράς... βράδιον δε Πανελλήνεσι φαίνει.

κείμενα (από την άποψη του περιεχομένου τους, όχι της σύνθεσής τους), από το 12ο αι. π.Χ. ως τον 6ο αι. π.Χ.<sup>3</sup>, δεν έλειψαν έργα κοινής προσπάθειας των ποικιλώνυμων φύλων, που ακόμη δεν ονομάζονταν ελληνικά, αλλά κατοικούσαν στο χώρο, τον οποίο αργότερα ονόμασαν Ελλάδα<sup>4</sup>, και επικοινωνούσαν γλωσσικά και συνεργάζονταν. Είναι χαρακτηριστική η ακόλουθη παρατήρηση του Θουκυδίδη<sup>5</sup>:

«...προ των Τρωϊκών ουδέν φαίνεται πρότερον κοινή εργα-  
σαμένη η Ελλάς· δοκεί δε μοι ουδέ τούνομα τούτο ξύμπασά πω  
είχεν, αλλά τα μεν προ Έλληνας του Δευκαλίωνος και πάνυ  
ουδέ είναι η επίκλησις αύτη, κατά έθνη δε άλλα τε και το Πε-  
λασγικόν επί πλείστον αφ' εαυτών την επωνυμίαν παρέχε-  
σθαι»<sup>6</sup>.

---

Αρχίλοχος, Fr. 54: Ως Πανελλήνων οϊζύς ες Θάσον συνέδραμεν (στη Θάσο συγκεντρώθηκε η δυστυχία των Ελλήνων).

3. Από τα Τρωϊκά ως την ώρα συστηματικής καταγραφής των ομηρι-  
κών επών, που φαίνεται να πραγματοποιήθηκε στις μέρες του Πεισίστρα-  
του, όπως μαθαίνουμε από μια επιγραφή σε άγαλμα του ίδιου, το οποίο  
σώζεται σήμερα στο Βατικανό. Διαβάζουμε: «Εγώ εμί Πεισίστρατος, δε  
τον Όμηρον ήθηροια σποράδην το πριν αιεδόμενον».

4. Αρχικά Ελλάδα ονόμαζαν περιοχή κοντά στη Φθία (Θεσσαλία), την  
οποία είχε χτίσει ο Έλληνας και την κατοικούσαν οι Έλληνες, «οί είχαν  
Φθίην και Ελλάδα» (Ιλιάδα, Β. 683). Η νεότερη έρευνα με κριτήρια κυρίως  
γλωσσολογικά θεωρεί τα φύλα αυτά ινδοευρωπαϊκά· επικουρία για την  
πορεία, που ακολούθησαν τα φύλα αυτά από την περιοχή βόρεια του  
Ευξείνου προς τη Βαλκανική ως το νότιο άκρο της, προσφέρει η αρχαιολο-  
γία. Βλέπε: Jean Haudry, *Οι Ινδοευρωπαίοι* (μετ. Αριστέας Παρίση, εκδ.  
«Καρδαμίτσα»), Αθήνα 1995. R. J. Hopper, *Οι Πρώτοι Έλληνες* (μετ. Τά-  
σος Δαρβέρης, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη), 1989, ειδικά το κεφ. 3. Επί-  
σης, Ι.Ε.Ε., τ. Α', σελ. 357-379 (γράφει ο Μιχ. Σακελλαρίου).

5. Θουκυδίδης, *Ξυγγραφή*, Α3.

6. Η πολυωνυμία, την οποία φαίνεται να υπαινίσσεται ο Θουκυδίδης,  
περιλάμβανε τα ακόλουθα 32 ελληνόφωνα τμήματα (όπως τα καταγράφει  
η σημερινή έρευνα): Άβαντες, Αθαμάνες, Αίθικες, Αινιάνες, Αιολείς, Αι-  
τωλοί, Αρκάδες, Αρκιάνες, Αχαιοί, Βοιωτοί, Γραίοι, Δόλοπες, Δωριείς, Έλ-  
ληνες, Επειοί, Θεσσαλοί, Θεσπρωτοί, Ίωνες, Κεφαλλήνες, Κουρήτες, Λα-  
πίθες, Λοκροί, Μακεδόνες, Μάγνητες, Μινύες, Μολοσσοί, Μυρμιδόνες,  
Περ(ρ)αιβοί, Πίερες, Φθίοι, Φλεγύες, Φωκείς, Γραικοί (βλέπε § 9, εδάφιο  
σ' σε τούτη τη μελέτη).

2. Τα Τρωϊκά λοιπόν φαίνεται ότι ήταν η αφετηρία περι-  
σιασιακής έστω κοινής δράσης πολυώνυμων φύλων, που είχαν  
κάτι κοινό: τη γλώσσα τους που διευκόλυνε τη συνεργασία  
τους και τους διέκρινε από άλλους. Όμως δεν είχε ακόμη  
διαμορφωθεί *συνείδηση του συν-ανήκουμε*<sup>7</sup> στο ευρύτερο σύ-  
νολο Έλληνες - Ελλάδα, που μέσα στα πλαίσιά του θα λει-  
τουργήσουν αργότερα *αισθήματα χρέους και προσδοκίες  
αμοιβής βοήθειας, συμπαράστασης, προστασίας*, όπως θα  
δούμε.

Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν  
ίσως κάποιοι θεσμοί που διαμορφώθηκαν στους αρχαίους  
χρόνους και φαίνεται ότι διαμόρφωσαν βαθμιαία *συνείδηση  
συγγένειας*<sup>8</sup>· ο λόγος για ιερά και μαντεία με ευρύτερη ακτινο-  
βολία και για αγώνες με *πανελλήνια συμμετοχή, με κριτήριο τη  
συγγένεια*, την *κοινή καταγωγή*. Όπως είναι γνωστό οι Ολυ-  
μπιακοί<sup>9</sup> καθιερώθηκαν το 776 π.Χ. Η φροντίδα για την οργά-  
νωση των αγώνων, για την έγκριση συμμετοχής και, τέλος, για  
την ανάδειξη των νικητών ήταν έργο των *Ελλανοδικών*. Ο θε-  
σμός του *ελλανοδίκη* διαμορφώθηκε περί το 580 π.Χ.<sup>9</sup>. Και  
αξίζει να αναρωτηθούμε: με ποια *κριτήρια* αποφαινόταν οι  
ελλανοδίκες για την υποψηφιότητα εκείνων που επιθυμούσαν

---

7. Τι σημαίνει «ανήκουμε» κάπου;

Έχουμε κάτι κοινό με τους άλλους (που «συν-ανήκουν»), το οποίο  
μας επιτρέπει να νιώθουμε γνώριμοι, οικείοι, να *συνεργάζομαστε*, να *χαι-  
ρόμαστε* όταν βρισκόμαστε μαζί, να *αισθανόμαστε ασφαλέστεροι* όταν  
είμαστε μαζί, να *προσδοκάμε βοήθεια* αν χρειαστούμε αλλά και να αισθα-  
νόμαστε ενδόμυχη παρόρμηση να *αντιπαρέχουμε τις ίδιες προσδοκίες*  
στους άλλους που «συν-ανήκουν» στο ίδιο σύνολο. (Ταυτόχρονα: τα στοι-  
χεία, που νιώθουμε κοινά με όσους συν-ανήκουν με μας στο ίδιο σύνολο,  
μας δίνουν *ταυτότητα διαφορετική* από άλλους, που «συν-ανήκουν» σε  
άλλο σύνολο ή έτσι τους θεωρούμε.

Ποιο είναι αυτό το κοινό γνώρισμα ή τα κοινά γνωρίσματα; *καταγωγή,  
γλώσσα, κοινή λατρεία, κοινά συμφέροντα; κοινή νοοτροπία, κοινός κίνδυ-  
νος, κοινός τρόπος άμυνας και προστασίας; Θα επανέλθουμε.*

8. Εκδοτικής Αθηνών, *Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων*, σελ. 66-73  
(έγραψε ο Μαν. Ανδρονίκος).

9. Ό.π., σελ. 111-116. Επίσης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Ι.Ε.Ε.),  
Β 478-79.

να λάβουν μέρος στους αγώνες. Το περιστατικό που αφηγείται ο Ηρόδοτος για το πώς οι *ελληνοδίκες* έκριναν καταφατικά την υποψηφιότητα του *Αλέξανδρου Α΄ των Μακεδόνων* (αρχές του 5ου αι. π.Χ.): «οι τον εν Ολυμπίη διέποντες αγώνα Ελλήνων ούτω έγνωσαν... (τους Μακεδόνας Έλληνας είναι). Αλέξανδρος δε... απέδειξε ως είη Αργείος και εκρίθη Έλλην είναι και αγωνιζόμενος στάδιον ξυνεξέπιπτε τω πρώτω»<sup>10</sup>.

Είναι προφανή νομίζω τα δύο αναγκαία και επαρκή κριτήρια *ελληνικότητας* για τη συμμετοχή στους Ολυμπιακούς Αγώνες: *Ελληνική καταγωγή* και *γλώσσα*<sup>11</sup>. Αλλά και ο τίτλος *Ελληνοδίκης* υποδηλώνει ότι *κριτήριο συμμετοχής* στους Ολυμπιακούς ήταν η *ελληνικότητα* των υποψηφίων. Εξάλλου, η επιθυμία συμμετοχής δηλώνει μόνη της *συνειδηση συγγένειας* και επιθυμία επικοινωνίας και συναγωνισμού με άλλους συγγενείς (και ομόγλωσσους).

3. Το επόμενο σκαλοπάτι (συνειδητοποίηση ότι οι ποικιλώνυμοι αλλά συγγενείς και ομόγλωσσοι, που προσέρχονταν στην Ολυμπία, *συνανήκαν* σε μια φυλετική οικογένεια με *κοινότητα αισθημάτων και συμφερόντων*, αμοιβαιότητα υποχρεώσεων και προσδοκιών), αυτό το βήμα θα το ανεβούν όλοι εκείνοι οι ποικιλώνυμοι, *όταν θα αντιμετωπίσουν κοινό κίνδυνο και θα απειληθεί η ελευθερία τους* και τότε βαθμιαία θα διευρύνεται η *χρήση του όρου Έλληνες με συνειδησιακό φορτίο*, που το ακριβές περιεχόμενό του θα διερευνήσουμε στη συνέχεια. Πρώτο απειλούμενο τμήμα πολλών *ελληνόφωνων πληθυσμών* (χρησιμοποιούμε βέβαια τον όρο προωθύτερα, αλλά δικαιολογημένα, αφού υπήρχε η δηλούμενη πραγματικότητα) οι *αποικίες* στα δυτικά παράλια της Μικρασίας. Υποδουλώθηκαν

10. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, V 22.2.

11. Το κριτήριο της γλώσσας προκύπτει κατά το Argumentum e silentio: όλοι μιλούσαν ελληνικά και πουθενά στις σχέσεις των Ελλήνων (του νότου και του Βορρά) δεν έχει καταγραφεί έστω και ένα παράδειγμα αδυναμίας γλωσσικής επικοινωνίας. Ειδικά για τη γλώσσα του Αλέξανδρου και των Μακεδόνων βλέπε: Γ. Μπαμπινιώτη, Μιχ. Σακελλαρίου και άλλων, *Η Γλώσσα της Μακεδονίας*, «Ολκός» 1992.

στους Πέρσες, επιδίωξαν ένωση των δυνάμεών τους εκεί<sup>12</sup>, επαναστάτησαν και ζήτησαν βοήθεια από τη μητροπολιτική πλευρά του Αιγαίου<sup>13</sup>. Και έλαβαν βοήθεια (από τους Αθηναίους και Ερετριείς). Έτσι όμως διευρύνεται η απειλή και γενικεύεται η σύρραξη<sup>14</sup>. Τότε συντελούνται *συνειδησιακές διεργασίες* (στους ποικιλώνυμους ως τότε Έλληνες), που οδηγούν έστω και σε περιστασιακή προσέγγιση-συνεργασία. Εδώ μνημονεύουμε απλά τους *Μηδικούς Πολέμους* (499-449), γιατί κατά τη διάρκειά τους κυοφορήθηκε *συνειδηση ενότητας* των ελληνικών πόλεων και αίσθημα περηφάνιας για την πολιτισμική τους ταυτότητα<sup>15</sup>. Και εκφράστηκαν αυτές οι *συνειδησιακές εξελίξεις* με κείμενα πολύ εύγλωττα, που άπλωσαν και την επίσημη επωνυμία-αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων. Συγκεκριμένα:

12. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τέτοια κίνηση προς *συνειδησιακή προσέγγιση* των αποίκων, για λόγους αμοιβαίας συμπαράστασης και ασφάλειας είχε συντελεσθεί και πολύ νωρίτερα, παντού όπου οι *άποικοι συναντούσαν κινδύνους από την ενδοχώρα*. Βλέπε: I.E.E., Β΄ 34, 254-55.

13. I.E.E., Β΄ 280-292. Επίσης: Ulrich Wilcken, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μετ. Ιω. Τολουμάκου, «Παπαζήσης» 1976<sup>9</sup>, σελ. 174-78. Και: Claude Mossé - Annie Schnapp - Gourbellon, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μετ. Λύντιας Στεφάνου, «Παπαδήμας» 1996, σελ. 233-237.

14. Για τα Μηδικά γενικές πληροφορίες σε βιβλία προσιτά: I.E.E., Β΄ 293-352· Wilcken, *ό.π.*, 178-191. Επίσης: Mossé - Schnapp - Gourbellon, *ό.π.*, 238-244.

15. Ηρόδοτος Θ΄ 144: «*Αθηναίων φρόνημα...*» ότι ούτε χρυσός εστι γης ουδαμόθι τοσούτος ούτε χώρη κάλλει και αρετή μέγα υπερφέρουσα, τα ημείς δεξάμενοι εθέλωμεν αν μηδίσαντες *καταδουλώσαι την Ελλάδα*. Πολλά τε γαρ και μεγάλα εστί τα διακωλύοντα ταύτα μη ποιείν μηδ' ήν εθέλωμεν, πρώτα μεν και μέγιστα τα θεών αγάματα και τα οικήματα εμπειρησμένα... *αύτις δε το ελληνικόν, εόν όμαιμόν τε και ομόγλωσσον, και θεών ιδρύματά τε κοινά και θυσίας ήθεά τε ομότροπα, των προδότας γενέσθαι Αθηναίους ουκ αν εύ έχοι...*».

I. 45.3: «*Ήν δε ο πόλεμος όδε κατά νόον τελευτήση, μνησθήναι τινά χρη και εμεύ ελευθερώσιος περί, ός Ελλήνων είνεκα έργον ούτω παράβολον έργασμαι υπό προθυμής, εθέλων υμίν δηλώσαι την διάνοιαν την Μαρδονίου, ίνα μη επιπέσωσι ημίν οι βάρβαροι εξαίφνης μη προσδεκομένοι...*». Λίγο αργότερα ο Ευριπίδης παρουσιάζει το μυθικό βασίλειά Θησέα να διακηρύσσει: νεκρούς τους θανόντας θάψαι δικαίω, των Πανελλήνων νόμον σώζων... (*Ικέτιδες*, 524-526).

— Φθινόπωρο του 481 π.Χ. «*Πανελλήνιο Συνέδριο*» στην Κόρινθο, όπου 31 ελληνικές πόλεις αποφασίζουν να συμμαχήσουν για λόγους αμυντικούς (I.E.E., τ. Β', σελ. 316).

— Επίγραμμα για Κορίνθιους πεσόντες στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (στη Σαλαμίνα): «εὐδρον ποτέ εναίομεν άστν Κορίνθου... ιερόν *Ελλάδα* ρυσόμεθα» (I.E.E., Β' 341).

— Μετά τη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.): «*Ελλήνων αρχηγός...* Πausanias Φοίβω μνήμα ανέθηκε τόδε» (I.E.E., Β' 352).

— Μετά το ίδιο περιστατικό δυο επιγράμματα του Σιμωνίδη: «*Ελλάδος ευρυχώριο σωτήρες* τόνδε ανέθηκαν δουλοσύνης στυγεράς ρυσάμενοι πόλιας». Και: Τόνδε ποθ' *Έλληνες...* Πέρσας εξελάσαντες *Ελλάδι κοινόν ιδρύσαντο βωμόν* Διός ελευθερίου (I.E.E., Β' 352).

— Αφετηρία όλων αυτών των εκφράσεων *συνειδησιακής προσέγγισης των Ελλήνων* φαίνεται ότι υπήρξε το γνωστό επίγραμμα για τους μαραθωνομάχους: «*Ελλήνων προμαχούντες Αθηναίοι Μαραθώνι* χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν».

— Και προσωρινός επίλογος οι στίχοι του Αισχύλου (*Πέρσαι*, 402-405), που απαθανάτισαν τον παιάνα των Σαλαμινομάχων: «Παῖδες Ελλήνων ἴτε, ελευθερούτε πατρίδα, ελευθερούτε δε παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶων ἔδη, θήκας τε προγόνων νυν υπέρ πάντων ο αγών»...

4. Ποιο ήταν, άραγε, το πλάτος και το βάθος των εννοιών, όπως το ένιωθαν στη *συνείδησή* τους εκείνοι που έγγραφαν ή έβλεπαν ή άκουαν ή τραγουδούσαν τα κείμενα που παραθέσαμε; Είχαν, άραγε, *συγκινησιακή απήχηση και γεωγραφική αοριστία*, όπως στη νεοελληνική κοινωνία το σύνθημα για *Μεγάλη Ιδέα*; Πάντως, λίγο πριν από την απόκρουση των Περσών ο Αλέξανδρος Α' της Μακεδονίας διεκδίκησε στην Ολυμπία συμμετοχή με το επιχείρημα της *ελληνικής καταγωγής* του<sup>16</sup> και την παραμονή της μάχης των Πλαταιών (479 π.Χ.) επικαλέστηκε με έμφαση την *καταγωγή του την ελληνική*, για να ενισχύσει την αξιοπιστία του μέσα σε περίπλοκες περιστάσεις:

16. Δείτε τη σημ. 10 (Ηρόδοτος, V 22.2).

είπε στους νότιους Έλληνες: «*Έλλην κάγώ ειμί το γένος το αρχαίον και ουκ αν εθέλοιμι δούλην οράν την Ελλάδα αντί ελευθέρης*»<sup>17</sup>. Συμπορεύονται (μέσα σ' αυτό το σύντομο αιτιολογικό της προσωπικής δράσης) η *συνείδηση καταγωγής*<sup>18</sup> και το *αίτημα ελευθερίας με την ανάγκη αμοιβαίας κατανόησης και κοινής δράσης*.

#### A. Εδραίωση του αισθήματος συγγένειας

5. Μέσα σε κείνη την ατμόσφαιρα το παρατηρητικό βλέμμα του Ηρόδοτου<sup>19</sup> αναζήτησε τα στοιχεία που μπορούσαν να εκφράζουν *συνείδηση συγγένειας* και να θεμελιώνουν *μόνιμη συνεργασία και αίσθηση χρέους* για αμοιβαία συνδρομή. Όταν ακόμη στρατοπέδευε στη Θεσσαλία ο στρατός του Μαρδόνιου (Χειμώνας 480/479), οι Λακεδαιμόνιοι ανησυχούσαν μήπως οι Αθηναίοι —που η πόλη τους είχε καταστραφεί από τον Ξέρξη— ενδώσουν σε δελεαστικές προτάσεις... Και έστειλαν δική τους αντιπροσωπία για διαβουλεύσεις, υπόμνηση του κοινού αγώνα, ενθάρρυνση. Και τότε ακούστηκε, κατά τον Ηρόδοτο η πιο συγκινητική διατύπωση «*εθνικής συνοχής*», που μπορούν να ζηλέψουν και σημερινές *εθνικές κοινωνίες*<sup>20</sup>: απάντησαν οι

17. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IX 45.2.

18. Ο Ηρόδοτος από την πλευρά του —γράφοντας μερικές δεκαετίες αργότερα— πρόσθεσε: «*Έλληνας* δε είναι τούτους τους από Περδίκκew γεγονότας κατά περ αυτοί τε λέγουσι, αυτός τε ούτω τυγχάνω επιστάμενος και δη και εν τοις όπισθε λόγοισι αποδέξω ως εισί *Έλληνες...*» (V 22.1, βλέπε σημ. 10).

19. Ο ιστορικός εκείνος ήταν άτομο με ειδικές εμπειρίες: είχε γεννηθεί στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου, έζησε τα δραματικά γεγονότα της εποχής, δονήθηκε από τις βαθιές συγκινήσεις των κινδύνων και των θριάμβων και εισήγαγε πρώτος —όσο γνωρίζουμε— στην ιστορική έρευνα το πιο διεισδυτικό εργαλείο για την *αναζήτηση της αλήθειας, την αιτία* με τους πρώτους στίχους του έργου του υπόσχεται να βρει... «δι' ή αιτήνη επολέμησαν».

20. Τότε βέβαια ο όρος *έθνος* δεν είχε τίποτε από το σημερινό *συνειδησιακό φορτίο* του· δήλωνε μόνο πλήθος όντων, όχι μόνο ανθρώπων (π.χ. έθνος Πελασγικόν), αλλά και ζώων (έθνος μελισσών) ή πραγμάτων άψυχων. Βλέπε: Περικλή Ροδάκη, *Η διαμόρφωση του Ελληνικού Έθνους* «Γόρδιος» 1994, σελ. 9-10. Και την επόμενη σημείωση 21.

Αθηναίοι «ότι ούτε χρυσός εστι γης ουδαμόθι τοσούτος ούτε χλωρη κάλλει και αρετή υπερφέρουσα, τα ημείς δεξάμενοι εθέλοισμεν αν μηδίσαντες καταδουλώσαι την Ελλάδα»<sup>21</sup>. πολλά τε γαρ και μεγάλα τα διακωλύοντα ταύτα μη ποιείειν... αύτις δε το ελληνικόν εόν όμαιμόν τε και ομόγλωττον και θεών ιδρύματα κοινά και θυσίαι, ήθεά τε ομότροπα, των προδότας γενέσθαι Αθηναίους ουκ αν ευ έχου» (Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Θ 144).

Στην παράγραφο τούτη δεν έχουμε μόνο τα στοιχεία που πολύ αργότερα, στους Νεότερους Χρόνους, καταγράφονται ως συνθετικά της έννοιας του έθνους<sup>22</sup>, αλλά προβάλλεται με

---

21. Ποια ήταν, άραγε, τα γεωγραφικά όρια του όρου Ελλάδα στη συνειδηση του Ηρόδοτου (και των συγχρόνων του Αθηναίων), όταν τα έγγραφε αυτά (περί το 440 π.Χ.); Η Αθηναϊκή Συμμαχία ήταν σε πλήρη ανάπτυξη· ο Κίμων είχε απομακρύνει την περσική επικυριαρχία από την Κύπρο (449 π.Χ.)· οι Αθηναίοι με αποικίες απλώνονταν ως τον Εύξεινο· το 444 είχαν πρωτοστατήσει για την αποικία των Θουρίων και, όπως είδαμε πιο πάνω, οι Έλληνες του νότου είχαν δεχτεί τη γνησιότητα των ομογλώσσων του ελληνικού Βορρά (βλέπε § 4 του κειμένου), όπως άλλωστε και εκείνοι αισθάνονται και ήθελαν να «αυτοπροσδιορίζονται» (για να χρησιμοποιήσω σημερινό όρο για περιστατικό αρχαίο αλλά κατά περιεχόμενο παραπλήσιο).

22. Οι ειδικοί μελετητές επιμένουν ότι η έννοια του έθνους, με το συνειδησιακό φορτίο που έχει για τους λαούς σήμερα, διαμορφώθηκε μέσα στις ιστορικές εξελίξεις του 18ου αιώνα και τη συνδέουν με τη Γαλλική Επανάσταση (θυμίζω ενδεικτικά ότι η συνέλευση των «Γενικών Τάξεων» (Γαλλία, 1789) αυτοονομάστηκε Εθνοσυνέλευση, όταν άρχισε η ρήξη με το καθεστώς της Φεουδαρχίας) και όσα ακολούθησαν. Ενδεικτική (προσιτή) βιβλιογραφία:

- E. Gellner, *Nations and Nationalism*, 1983 (ελλην. μετάφραση )
- E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός* (από το 1780 ως σήμερα), μετ. Χρυσ. Νάντρις, εκδ. «Καρδαμίτσα», 1994.
- Περικλής Ροδάκης, *Η διαμόρφωση του Ελληνικού Έθνους*, 1994 («Γόρδιος»).
- Stuart Woolf, *Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη* (μετ. Έφης Γαζή, «Θεμέλιο», 1995).
- Paolo Pistoì, *Εθνική Ταυτότητα και Πολιτική Κινητοποίηση* (μετ. Κ. Α. Κατσουρός, «Λεβιάθαν»).
- Δόμνα Μιχαήλ, *Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνειδηση*, «Λεβιάθαν».
- Etien Balibar - Immanuel Wallerstein, *Φυλή, Έθνος, Τάξη*, μετάφραση

έμφαση και η έννοια του πατριωτισμού, της αγάπης για τη γενέτειρα και της αφοσίωσης σ' αυτήν<sup>23</sup>. Αξίζει να παραθέσουμε δυο ακόμη στίχους από τη συνέχεια του κειμένου του Ηρόδοτου· κάπως ενοχλημένοι οι Αθηναίοι εκφράζουν την αφοσίωση και αποφασιστικότητα του καλού πατριώτη: «επίστασθέ τε ούτω, ει μη και πρότερον ευτυχάνετε επιστάμενοι, έστ' αν και είς περιή Αθηναίων, μηδαμά ομολογήσοντας ημέας Ξέρξη» (όπου παραπάνω, Θ 144, συνέχεια). Όσο θα υπάρχει έστω και ένας Αθηναίος ζωντανός, συνθηκολόγηση με τον εχθρό είναι αδύνατη...!

### *Β. Δοκιμασία συνειδήσεων. Και αφύπνιση-έξαρση*

6. Ενώ συντελούνταν αυτές οι συνειδησιακές μεταβολές κι επηρέαζαν θετικά την προσέγγιση των ελληνικών πόλεων την ώρα που τις απειλούσε κοινός εξωτερικός κίνδυνος, αφού ο κίνδυνος απομακρύνθηκε ξανάρθαν στο προσκήνιο οι δυνάμεις (οικονομικά συμφέροντα και διανομή της εξουσίας μέσα στον ελληνικό κόσμο)<sup>23α</sup>, που απεργάζονταν διάσταση συνειδήσεων και οδήγησαν τελικά σε ανοιχτή σύγκρουση, ενδο-ελληνική, ακόμη και μέσα στα τείχη των επιμέρους πολιτικών κοινωτών, των πόλεων<sup>24</sup>.

---

Άγγελος Ελεφάντης - Ελένη Καλαφάτη, εκδ. «Πολίτης»), ειδικά το κεφ. ΙΙ: «Το ιστορικό Έθνος».

23. Με τη σημείωση 7 επιχειρήσαμε μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα:

*Τι σημαίνει ανήκουμε κάπου (σ' ένα σωματείο, σ' ένα κόμμα, σε μια Πατρίδα); Επρόκειτο για προσπάθεια ανάλυσης όρου σημερινού με στοιχεία σημερινά, όπως τον νιώθουμε σήμερα. Εδώ επισημαίνουμε ότι μερικά από τα στοιχεία που χρησιμοποιήσαμε ανιχνεύονται στα κείμενα που ερευνάμε. Θα ακολουθήσουν κι άλλες επισημάνσεις, για να συνθέσουμε στο τέλος του κειμένου μια παράγραφο ειδική, γιατί το πρόβλημα μάς απασχολεί περισσότερο σήμερα. Δείτε παρακάτω: § 15.*

23α. Οι φυλετικές διαφορές (Ίωνες - Δωριείς) νομίζω είναι επιφανές, παραγώγο των άλλων, των ουσιαστικών, διαφορών.

24. Ενδεικτικά θυμίζουμε: «Τα Κερκυραϊκά» (κοινωνική σύγκρουση στην Κέρκυρα, *Θουκυδίδης*, 3.70-81). Την καταστροφή της Μήλου από τους Αθηναίους (το 416 π.Χ.), τις παραινήσεις που απευθύνει ο Περικλής στους Αθηναίους, όταν άρχισαν (το 429 π.Χ.) να εκδηλώνονται συμπτώ-

Εξάλλου, ο *Πελοποννησιακός Πόλεμος* (431-404 π.Χ.) ξανάφερε μέσα στην ελληνική οικονομικο-κοινωνικοπολιτική σκηνή τους Πέρσες. Η νέα εμφάνισή τους και ενεργός παρέμβασή τους δεν αποτελεί μόνο εξωτερικό κίνδυνο αλλά δύναμη *συνειδησιακής διάβρωσης* ή *άμβλυνσης* και *συνειδησιακής αφύπνισης-αντίστασης*. Ειδικότερα:

— Προς το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου επισημαίνεται *οικονομική ενίσχυση* και των δύο αντιπάλων από πλευρά περσική.

— Με το τέλος του πολέμου χιλιάδες Έλληνες γίνονται *μισθοφόροι* του εχθρού, όχι μόνο για ενδο-περσικές διενέξεις: θα βρεθούν αντιμέτωποι με Έλληνες, το εκστρατευτικό σώμα του Αγησίλαου και αργότερα του Αλέξανδρου (βλέπε παρακάτω).

— Ύστερα από τον πόλεμο αυτό και τη γενική αποδυνάμωση του ελληνικού κόσμου (οικονομική, κοινωνική, πολιτική, στρατιωτική, ηθική) η περσική *παρέμβαση* έγινε *επέμβαση* και ουσιαστική *επικυριαρχία*, με κορύφωση την «Ανταλκίδα Ειρήνη» (387 π.Χ.)<sup>25</sup>.

---

ματα ηττοπάθειας λόγω ιδιότητας μέσα στην αθηναϊκή κοινωνία. Όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, ο Περικλής στην τελευταία εκείνη δημηγορία του έλεγε: «Νομίζω, αγαπητοί συμπολίτες, ότι μια πολιτεία ευεργετεί τους πολίτες της περισσότερο, όταν αυτή ως σύνολο ευπραγεί παρά όταν οι ιδιώτες ευπραγούν και η Πατρίδα αντιμετωπίζει ατυχίες: γιατί, αν κάποιος ως άτομο ευπραγεί και η Πατρίδα ως σύνολο καταρρέει συμπαράσφεται στον όλεθρο και ο επιτυχημένος μαζί με τους άλλους ενώ συναπολαμβάνει κι αυτός τα αγαθά μέσα σε μια ευημερούσα Πατρίδα, έστω κι αν ως άτομο έχει ατυχήσει»...

25. Μεταφέρω λίγες γραμμές από το γνωστό βιβλίο του G. Glotz, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος* (μετ. Τάκη Σαβέα, γ' τόμο, σελ. 82): «Ο πέρσης σατράπης Τιριβαζος *συγκαλεί τους Έλληνες στις Σάρδεις*, για να τους ανακοινώσει τις αποφάσεις του βασιλιά του (για την Ελλάδα). Μαζί με τους αντιπροσώπους της Σπάρτης έφτασαν οι *αντιπρόσωποι της Αθήνας, της Κορίνθου, του Άργους, της Θήβας* (άνοιξη 386 π.Χ.). Πληροφορήθηκαν από το σατράπη τους όρους της ειρήνης που ευαρεστήθηκε να παραχωρήσει ο μεγάλος βασιλιάς των βασιλέων (...ήν κατέπεμψε βασιλεύς): «Ο βασιλιάς Αρταξέρξης θεωρεί δίκαιο οι πόλεις (ελληνικές αποικίες) της Μικρασίας να ανήκουν στη δικαιοδοσία του: και από τα νησιά η Κύπρος

Όλα αυτά τα γεγονότα συνθέτουν όχι μόνο υποχώρηση του ελληνικού κόσμου και οικονομικό μαρασμό, αλλά *ταπείνωση συνειδήσεων*, που θα προκαλέσει *συνειδησιακή αντίδραση* και νέα *έξαρση ενότητας*, αίτημα για ενότητα. Οι εκφραστές πολλοί<sup>26</sup>, πιο γνωστός ως κήρυκας *Πανελληνίας Ιδέας* ο Ισοκράτης.

— Με τον *Πανηγυρικό* του (που γράφτηκε μέσα στη δεκαετία 390-380 π.Χ.) διατυπώνει μια *ιδεολογία ένωσης των Ελλήνων* για αντεπίθεση κατά των βαρβάρων και εκδίκηση / τιμωρία για όσα είχαν πράξει σε βάρος των Ελλήνων.

— Αναζητεί ηγέτη (για την *Ένωση και εκστρατεία*) στο πρόσωπο κάποιου από τους εξέχοντες πολιτικο-στρατιωτικούς αρχηγούς του ως τότε πολυδιασπασμένου ελληνικού κόσμου<sup>27</sup>.

— Μια τέτοια εκστρατεία προβάλλεται ως *ιερή αποστολή (θεωρία)*, που θα επιλύσει και το οικονομικο-κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα του ελληνικού κόσμου<sup>28</sup>. Ταυτόχρονα ο Ισο-

---

και οι *Κλαζομενές*. Οι άλλες ελληνικές πόλεις, μικρές και μεγάλες, να είναι *αυτόνομες\**, πλην της Ίμβρου, της Λήμνου και της Σκύρου, που θα παραμείνουν κτήσεις των Αθηναίων όπως και στο παρελθόν. Όσους δε δεχτούν αυτή τη ρύθμιση θα τους πολεμώ με τη σύμπραξη εκείνων που θα τη δεχτούν, στη στεριά και στη θάλασσα, με τα πλοία μου και με τα χρήματά μου\*\*». (Ξενοφών, *Ελληνικά*, 5.1.31).

\* Αυτόνομες σημαίνει διαφευγμένες.

\*\* Μέσο εξαγοράς-φθοράς *συνειδήσεων*.

26. Λόγου χάρη, ο Λυσίας έλεγε (με τον *Ολυμπιακό* λόγο του, § 1-2): «Άλλων τε πολλών και καλών έργων ένεκα άξιον Ηρακλέους μεμνήσθαι και ότι τόνδε τον αγώνα πρώτος συνήγειρεν δι' εύνοϊαν της Ελλάδος: εν μεν γάρ τω τέως χρόνῳ αλλοτριώσ αι πόλεις προς αλλήλας διέκειντο: επειδή δε εκείνος... αγώνα μεν σωμάτων εποίησε... γνώμης δ' επίδειξεν εν τῷ καλλίστῳ της Ελλάδος... ηγήσατο γάρ τον ενθάδε σύλλογον αρχήν γεννήσθαι τοις Έλλησι της προς αλλήλους φιλίας...».

27. Ενδεικτικά κείμενα με αυτό τον προσανατολισμό οι *Επιστολές* (του Ισοκράτη) *προς Φίλιππον* (της Μακεδονίας), *προς Ευάγοραν* (της Κύπρου) κ.ά. Αναζητούσε με αγωνία αρχηγό για Ένωση των Ελλήνων και εκστρατεία κατά των Περσών. (Βλέπε σχετικά: Ι.Ε.Ε., Γ<sub>1</sub>, Γ<sub>2</sub> 387-91).

28. «Μόνος γαρ ούτος ο πόλεμος (εκστρατεία κατά των Περσών) ειρήνης κρείττων εστί, *θεωρία\** μάλλον ή στρατεία προσεικώς, αμφοτέροις δε

κράτης επιχειρεί να δώσει πολιτισμική διάσταση<sup>28α</sup> στον όρο *παιδεία ελληνική*, που τροποποιεί ουσιαστικά και το *νόημα της ελληνικότητας* (σήμερα μπορούμε να πούμε: το *νόημα της εθνότητας*)<sup>29</sup>.

Αντίστοιχες ζυμώσεις *συνειδησιακές* συντελούνταν (κατά την τελευταία δεκαετία του ε' αι. π.Χ. και τις πρώτες δεκαετίες του δ' αιώνα) στις παρυφές του ελληνικού κόσμου στην ανατολική και δυτική Μεσόγειο (*Κύπρο* και *Σικελία*) με πρωταγωνιστές τον *Ευαγόρα Α'* και το *Διονύσιο Α'* των Συρακουσών<sup>30</sup>. Από εκεί για πρώτη φορά θα ακουστεί και ο χαρακτηρισμός *μισέλλην* για τον Αννίβα των Καρχηδονίων<sup>31</sup>.

Το ίδιο *συνειδησιακό φαινόμενο* μπορούσε να προέλθει από ένα περιστατικό θετικό και να προκύψει ο χαρακτηρισμός του *Φιλέλληνα* (*εμείς* και οι *άλλοι*: ένας απ' αυτούς εκδηλώνει αισθήματα για μας φιλικά)<sup>31α</sup>.

---

συμφέρων, και τοις ησυχίαν άγειν και τοις πολεμείν επιθυμούσιν εΐη γαρ αν τοις μεν αδεώς τα σφέτερα αυτών καρπούσθαι, τοις δε εκ των αλλοτρίων μεγάλους πλούτους κατακτήσασθαι.

\* θεωρία προσεοικώς μοιάζει με *ιερή αποστολή*, είναι *πόλεμος ιερός!*

28α. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 13 (1γ'): «Το των Ελλήνων όνομα πεποίηκεν μηκέτι του γένους αλλά της *διανοίας* δοκείν τεκμήριον είναι και μάλλον *Έλληνας* καλείσθαι τους της *παιδείσεως* της ημετέρας ή τους της *κοινής φύσεως* μετασχόντας».

29. Ένας ορισμός του *έθνους*, που θεωρείται επικρατέστερος στον αιώνα μας είναι ο ακόλουθος: «Έθνος είναι μια σταθερή κοινότητα (δηλ. σε σταθερό γεωγραφικό χώρο), που διαμορφώθηκε ιστορικά, κοινότητα γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής και *ψυχικής συγκρότησης*, που εκφράζεται μέσα στην πολιτική κοινότητα». Περικλής Ροδάκης, ό.π. (βλέπε σημ. 22) σελ. 12-15: «*Τι είναι έθνος*».

Για το θέμα που μας απασχολεί πλούσιο είναι σε πληροφορίες-απόψεις το *Σεμινάριο* 17 της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων: *Εθνική Συνειδηση και Ιστορική Παιδεία*, 1994.

30. I.E.E., Γ<sub>2</sub> 100 και Γ<sub>2</sub> 162 κ.π.

31. I.E.E., Γ<sub>2</sub> 100 (ών μεν και φύσει *μισέλλην*...). Η αρνητική αυτή διάγνωση υποδηλώνει, βέβαια, θετική αποδοχή της ενότητας-αλληλεγγύης των Ελλήνων. Ο Διόδωρος Σικελιώτης (*Βιβλιοθήκης Ιστορικής* βίβλος δευτέρα, § 60.3) αφηγείται την ιστορία-περιπέτεια του Ιαμβούλου «κατά την Ινδικήν» ... «τον δε Ιαμβούλον... προσενεχθέντα υπό των εγχωρίων αναχθήναι προς τον βασιλέα εις πόλιν Παλίβοθρα... όντος δε *φιλέλληνος* του

*Με τρόπο αρνητικό δηλώνεται ένα φαινόμενο συνειδησιακό: εμείς — οι άλλοι (και ένας που μας μισεί).*

7. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ συντελούνταν αυτές οι *συνειδησιακές διεργασίες* «κοινής ειρήνης» μεταξύ των Ελλήνων για λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και για αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων από Ανατολή και Δύση (Πέρσες, Καρχηδόνιους), ο φιλοσοφικός στοχασμός των Ελλήνων είχε αγγίξει τα όρια του *κοσμοπολιτισμού* με *διακήρυξη* περί της *κοινής φύσης των ανθρώπων*. Πρωταγωνιστές σ' αυτό το πεδίο οι μεγάλοι Σοφιστές. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο προσφωνεί ο Ιππίας τους συνομιλητές του στον πλατωνικό διάλογο *Πρωταγόρας*: «Ηγούμαι εγώ υμάς συγγενείς τε και οικείους και (συμ)πολίτας άπαντας είναι φύσει, ου νόμω...»<sup>32</sup>.

Σαφέστερος είναι ο λόγος του Αντιφώντα: «Φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν και βάρβαροι και Έλληνες»<sup>33</sup>.

Ίσως δεν είναι τυχαίο που αυτό το κήρυγμα ακούστηκε πρώτα από τους Σοφιστές (άτομα έξω από τα πλαίσια της πόλης-κράτους, «*κοσμοπολίτες*» της εποχής εκείνης) και, πάντως, φαίνεται ότι το κήρυγμά τους ακούστηκε πρώωρα και δεν είχε πλατιά κοινωνική απήχηση· γιατί τα *κήρυγματα ανθρωπισμού, συναδέλφωσης των ανθρώπων πέρα από σύνορα, υποχωρούν μπροστά στις υλικές απαιτήσεις της ζωής και την αντίστοιχη ιδεολογική-πολιτική εκτίμηση* (*μυωπία ή μικρόνοια ή και μικρότητα*)<sup>34</sup>.

---

βασιλέως και παιδείας αντεχομένου, μεγάλης αυτόν αποδοχής καταξιώσει...».

32. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 337c (Diels-Kranz, *Die Fragmente*, 86c 1).

33. H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 87 B 44.

34. Λόχου χάρη, άλλη η πολιτική ορατότητα του Δημοσθένη άλλη του Ισοκράτη η διορατικότητα (με δεδομένη την ειλικρίνεια και καλόπιστη στάση και των δυο) άλλη —στους καιρούς μας— η κοινωνική ευαισθησία και ορατότητα του Δημ. Γληνού, άλλη των αντιπάλων του (συμβούλων του σωτήρα της 4ης Αυγούστου). Και χάσμα αγεφύρωτο ανάμεσα στους διαδηλωτές σε πορεία ειρήνης και τους «αντιδιαδηλωτές» λ.χ. Κατά τη συγκέντρωση εκείνη όπου δολοφονήθηκε ο Λαμπράκης το 1962 στη Θεσσαλονίκη.



Οφείλουμε, άλλωστε, να παρατηρήσουμε ότι, ενώ παρατηρούνταν εξάρσεις συγκινησιακές (βλέπε πιο πάνω § 5) και φιλοσοφικές με τους Σοφιστές, δεν είχε ακόμη κατά τον 4ο αι. π.Χ. εδραιωθεί στις συνειδήσεις των Ελλήνων η έννοια ενότητας μεταξύ τους και αντιδιαστολής προς άλλους λαούς· ούτε καν είχε χρησιμοποιηθεί κάποιος όρος με συνειδησιακή φόρτιση για να δηλώνει αυτή την αντιδιαστολή.

Χαρακτηριστική φαίνεται η ποικιλία σημασιών και χρήσης του όρου *έθνος* σε συγγραφέα όπως ο πολύ ακριβολόγος Αριστοτέλης. Από τα *Πολιτικά* του (1327b 27-41) αντιγράφω:

«Τα μὲν ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Ἑυρώπην... τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος... Τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα...».

Εἶναι φανερό (καὶ εὐανάγνωστο μέσα στους παραπάνω στίχους) ὅτι:

α. Ο σοφός έχει κατά νουν κάποιαν *ειδοποιό διαφορά* ἀνάμεσα στα «περὶ τὴν Ἑυρώπην ἔθνη καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων» (πιθανότατα τὴ γλῶσσα, τὸν πολιτισμό, τὴν καταγωγή τούτων καὶ ἐκείνων).

β. Αὐτὴ ἡ *ειδοποιός διαφορά*, που χωρίζει τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους, δὲν αποκλείει καὶ τὴ διάκριση τῶν Ἑλλήνων σὲ ἔθνη (π.χ. Θεσσαλοὺς, Μακεδόνας, Ἠπειρώτες, Αἰαίους...).

γ. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἔχουν κοινὰ γνωρίσματα (που αποτελοῦν *ειδοποιό διαφορά* ἐναντὶ τῶν «περὶ τὴν Ἑυρώπην Ἐθνῶν»), λ.χ. μιλοῦν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἔχουν καὶ διαφορὲς μεταξύ τους, λ.χ. μιλοῦν μιὰ διάλεκτο τῆς ἐλληνικῆς, ἔχουν τοπικὲς συνήθειες, τοπικὲς ἐνδυμασίες καὶ ἄλλες διαφορὲς που ὅμως δὲν τοὺς αποκλείουν ἀπὸ τὸ «ἐλληνικὸν γένος». Γράφει ὁ ἴδιος αὐτοῦ (*Μετά τὰ Φυσικά*, 981b 25: ἐκεῖ (περὶ Αἴγυπτον) ἀφείθη τὸ τῶν *ιερέων ἔθνος* σχολάζειν.

Ὁ ὅρος ἔθνος σημαίνει σύνολο ὄντων (ὄχι μόνο ἀνθρώπων) που ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μεταξύ τους, ὄχι κατ' ἀνάγκην συνειδησιακή.

Αὐτὸ που διαπιστώνουμε ἱστορικὰ εἶναι ὅτι ἡ μακροχρόνια ἀντιπαράθεση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου πρὸς τοὺς Πέρσες (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αι. π.Χ. ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου) συνέβαλε ἢ ἐπέσπευσε τὴ *συνειδητοποίηση* ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων ὅτι:

— ἀπειλοῦνται μόνιμα καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνωθοῦν γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν

— ἀποτελοῦν *χωριστὴ κοινότητα*, που ἔχει δικὰ τῆς *χαρακτηριστικὰ*

— *χρειάζονται νὰ τονίζουν τὶς ἀρετὲς τοὺς, γιὰ νὰ βιώθουν αὐτοπεποίθησιν*

— *ἔχουν χρέος, ἀν μπουροῦν, νὰ ἀνταποδώσουν τὴν ἐπίθεσιν ἢ τὴν ἀδικίαν ἢ τὴν ταπείνωσιν*

— *κι ἀν ἀνταποδώσουν τὴν ἀδικίαν, μπουροῦν ἔτσι νὰ ἐπιλύσουν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματά τοὺς (οικονομικὰ-κοινωνικὰ).*

*Εἶναι, ἄλλωστε, γενικότερο μῆνυμα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ ὅτι ἡ οικονομικὴ-κοινωνικὴ πραγματικὴ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους παράγοντες ἰδεῶν καὶ συντελεστὲς που διαμορφώνουν τὴ συνείδησιν<sup>35</sup>.*

8. Ὃταν εἶχε διαμορφωθεῖ ὁ *συνειδησιακὸς προσανατολισμὸς τῶν Ἑλλήνων*, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ τὸν προσεγγίσουμε παραπάνω, τότε στὸν ὀριζόντα τοῦ κατακερματισμένου πολιτικὰ ἐλληνικοῦ κόσμου ἀρχισε νὰ ἀναφαίνεται ἡ στρατιωτικὴ δύναμη καὶ ὀργανωτικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ *Φίλιππου Β' τῶν Μακεδόνων* (351-336 π.Χ.)<sup>36</sup>. Αὐτὸς τελικὰ πέτυχε νὰ ἐνώσει τοὺς Ἕλληνας γιὰ μιὰ κοινὴ στρατιωτικὴ ἐνέργεια· καὶ προετοίμασε τὴν ἐκστρατεία. Ὁ γιος καὶ διάδοχός του Ἀλέξανδρος τὴν πραγματοποιοῦσε με ἐπιτυχία· ἀλλὰ καὶ ἔδωσε προσανατο-

35. Φ. Κ. Βώρος, *Φιλοσοφία τῆς Ἐκπαίδευσης*, σελ. 113 κ.π., 340 κ.π., 396 κ.π.

36. Γιὰ τὸ Φίλιππο Β' καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ Συνέδριον τῆς Κορίνθου, ὅπου συμφωνήθηκε *Κοινὴ Εἰρήνη* μεταξύ τῶν Ἑλλήνων καὶ συμμετοχὴ στὴν ἐκστρατεία, ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία:

— *Μακεδονία: 4000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας*, «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν» 1982, σελ. 114 κ.π.

— *Μακεδονία: ἀπὸ τὸ Φίλιππο Β' ὡς τὴ Ρωμαϊκὴ Κατάκτησιν*, «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν», εἰδικὰ τὸ κεφ. 2 καὶ εἰδικότερα οἱ σελ. 54-55.

— *Φίλιππος Βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων*, «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν» 1980, σελ. 128-145.

— Ν. G. L. Hammond, *Τὸ θαῦμα που δημιούργησε ἡ Μακεδονία* (μετ. Φ. Κ. Βώρος, ἐκδ. «Παπαδήμας» 1995), σελ. 178-180 καὶ 213-219.

λισμό περισσότερο πολιτικό-πολιτισμικό<sup>37</sup>. Κάποιες πράξεις του Αλέξανδρου που σχετίζονται με το θέμα μας (*πορεία των συνειδησών σε σχέση προς την αυτοσυνειδησία των Ελλήνων*, ότι αποτελούν μια χωριστή κοινωνία που τα μέλη της έχουν κάποιες προσδοκίες και υποχρεώσεις), απορρέουν ακριβώς από συναίσθηση ότι οι Έλληνες ανήκουν ή συν-ανήκουν σ' αυτή την κοινωνία:

— Μετά τη νίκη του κατά των Περσών στο Γρανικό ο Αλέξανδρος, όσους Έλληνες μισθοφόρους (στην υπηρεσία των Περσών) συνέλαβε τους έδεσε και τους έστειλε στη Μακεδονία να εργάζονται (με τούτο το αιτιολογικό) «*ὅτι Ἕλληνες ὄντες παρά τα κοινῆ δόξαντα τοῖς Ἕλλησιν ἐναντία τῆ Ἑλλάδι ὑπὲρ των βαρβάρων ἐμάχοντο*»<sup>38</sup>. Η προκείμενη κρίση, για να θεμελιωθεί αυτή η τιμωρία, πρέπει να ήταν (στη *συνείδηση των κριτών*) η ακόλουθη: «όσοι είναι Έλληνες δεν μπορούν να αντιπράττουν σε ό,τι ως σύνολο οι Έλληνες θεωρούν κοινή επιδίωξή τους». Η ιδιότητά του να είναι κάποιος Έλληνας συνεπάγεται κάποιες υποχρεώσεις και η παραμέλησή τους τιμωρείται. Αυτονόητο ότι μια τέτοια *αντίληψη περί χρέους συνοδεύεται από αντίστοιχη αναγνώριση δικαιωμάτων ή προσδοκιών*<sup>39</sup>.

— Μετά τη νίκη του στην Ισσό δέχτηκε επιστολή από το Δαρείο που τον μεμόφταν ότι πρώτος ξεκίνησε μιαν αδικία (την εκστρατεία στην Ασία). Η απάντηση γράφεται από τον Αλέξανδρο με τη *συνείδηση* ότι ενεργεί για λογαριασμό όλων των Ελλήνων συγκεκριμένα απάντησε: «οι υμέτεροι πρόγονοι ελθόντες εις Μακεδονίαν και εις την άλλην Ελλάδα κακώς εποίησαν ημάς ουδέν προηδικημένον»<sup>40</sup>.

37. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον Αλέξανδρο Γ' των Μακεδόνων, το Μεγαλέξανδρο (ειδικότερα για τα θέματα που τίγονται σε τούτη τη μελέτη):

— N. G. L. Hammond (βλέπε προηγούμενη σημ. 36), σελ. 205-293.

— Β. Γκαφούρωφ - Δ. Τσιμπουκίδης, *Αλέξανδρος ο Μακεδών*, μετ. Γ. Στεργίου, Εκδόσεις «Παπαδήμας», 1982.

38. Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Α 16.

39. Το θέμα θα αντιμετωπιστεί σε χωριστή παράγραφο παρακάτω: *Τι σημαίνει «ανήκουμε» κάποιου;*

40. Αρριανός, Β 14.

— Κατά την πορεία του προς νότο (από την Ισσό προς την Τύρο) δέχτηκε την προσχώρηση των Κυπρίων βασιλέων, που έσπευσαν να τον βοηθήσουν με το ναυτικό τους, αφού πρώτη φορά τότε ένωσαν εκεί δυναμική παρουσία των ομογενών τους<sup>41</sup>.

— Η στρατιωτική και νέα πολιτική πραγματικότητα μοιραία προωθεί σε κάποιο βαθμό τον *εξελληνισμό* κατοίκων της Δυτικής Ασίας, που αρχίζουν να *ελληνίζουν*. *Συνειδητή πράξη εξελληνισμού* από την πλευρά του Αλέξανδρου, για λόγους διοικητικούς διαμέσου της παιδείας, μπορεί να θεωρηθεί αυτή που αφηγείται ο Πλούταρχος: «*τρισυμρίους παίδας Περσών επιλεξάμενος εκέλευσε γράμματα μανθάνειν ελληνικά... πολ- λούς επιστάτας καταστήσας*»<sup>42</sup>.

#### Δ. Ένας άλλος αυτοπροσδιορισμός με παράλληλη ιστορία

9. Κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους άρχισε τη σταδιοδρομία του ένας παράλληλος όρος για τον προσδιορισμό των Ελλήνων: *Γραικοί (Graeci)*, που επρόκειτο να επιβιώσει ως την Επανάσταση του 1821, για τον αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων (βλέπε παρακάτω, § 14 στ'). Μια εκδοχή για την προέλευσή του τον συνδέει με τους αποίκους από τη *Γραία (Γραίους)*, που γνώρισαν οι Ρωμαίοι στη Ν. Ιταλία και τους είπαν με τη δική τους προφορά *Graecos* (και την Ελλάδα *Graecia*). Πιθανότερη μου φαίνεται τούτη η εκδοχή: ο Αριστοτέλης στα *Μετεωρολογικά* του κάνει λόγο για κάποια περίοδο κατακλυσμού και γράφει τα ακόλουθα: «Ο καλούμενος επί Δευκαλίωνος *Κατακλυσμός... περί τον ελληνικόν* εγένετο τόπον... *περί την Ελλάδα* την αρχαίαν... *αύτη δ' εστίν η περί την Δωδώνην και τον Αχελλών...* (ένθα) *ῥῥκουν οι Σελλοί και οι καλούμενοι τότε μεν Γραικοί νυν δε Έλληνες*»<sup>43</sup> από το όνομα κάποιου που λεγόταν Έλ-

41. Αρριανός, Β 17-21.

Πλούταρχος, *Βίος Αλεξάνδρου*, 24, 29.

Κλεάνθης Π. Γεωργιάδης, *Ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία 1978, σελ. 24-84.

42. Πλούταρχος, *Βίος Αλεξάνδρου*, 47, 71.

43. Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά*, 352 a-b. Ο Φ. Ι. Κακριδής — σε μια

λην. Η πρώτη επαφή των Ρωμαίων με τους Έλληνες του μητροπολιτικού χώρου ξεκίνησε από τα δυτικά (πρώτη εγκατάστασή τους στη Βαλκανική ξεκίνησε από το Δυρράχιο, «*terram protectam*», το πρώτο προτεκτοράτο της Ιστορίας) πρώτους γνώρισαν τους *Γραικούς*, με ρωμαϊκή γραφή *Graecos*. Και νομίζω ότι αυτή την εκδοχή υπαινίσσεται ο Κοραΐς στο «*Διάλογο δυο Γραικών*» (1804), που θα μας απασχολήσει παρακάτω (§ 12, σημ. 67).

### Ε. Περίοδος περιπετειών

Από τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. το *Ρωμαϊκό Κράτος* διχοτομήθηκε επίσημα και το Ανατολικό τμήμα του βαθμιαία εξελληνιζόταν και μετεξελιχθήκε σε ελληνικό<sup>44</sup>-βυζαντινό, αν και διατήρησε ως την πτώση του τον τίτλο *Ρωμαϊκό* και οι κάτοικοί του, ανάμεσά τους οι Έλληνες, αυτοαποκαλούνταν *Ρωμαίοι*. Ακόμη και άνδρες ευπαιδευτοι, Έλληνες με παιδεία ελληνική, χρησιμοποιούν τους όρους *ρωμαίος*, *ρωμαϊκή βασιλεία*<sup>45</sup>. Πώς ερμηνεύεται το φαινόμενο αυτό; Φαίνεται ότι το όνομα *ρω-*

---

σζήτηση που είχαμε οδεύοντας προς την Ιθάκη (βλέπε υποσημ. στη σ. 1) μου επισήμανε τη μαρτυρία-παρατήρηση του Αριστοτέλη του οφείλω ευχαριστίες.

44. Χαρακτηριστικό τεκμήριο εξελληνισμού η ομολογία του Ιουστινιανού στο προοίμιο μιας «Νεαράς» (διατάγματος): «Οὐ τη πατρίῳ γλώττῃ (εννοεί τη λατινική) τον νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ τη κοινή τε και Ἑλλάδι, ὥστε γνῶριμον εἶναι τοῖς υπηκόοις». Και πριν από τον Ιουστινιανό έχουμε μαρτυρίες ότι οι αυτοκράτορες του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, Ρωμαίοι στη συνείδηση, διαπίστωναν επικράτηση της *ελληνικής γλώσσας* και βαθμιαία προχωρούσαν στην αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας: Το 439 (επί Θεοδοσίου Β') το επίσημο Κράτος αναγνώρισε ως *ισότιμες γλώσσες τη λατινική και την ελληνική*. Περίπου έναν αιώνα μετά τον Ιουστινιανό ο Ηράκλειος αναγνώρισε (το 637 μ.Χ.) ως επίσημη γλώσσα του Κράτους την *ελληνική*. Γι' αυτό πολλοί ιστορικοί θεωρούν ότι με τον Ηράκλειο ολοκληρώθηκε ο εξελληνισμός του Κράτους. (Δ. Φωτιάδη, *Η Επανάσταση του '21*, τ. Α', σελ. 82-85).

45. Γράφει ο Ψελλός στη *Χρονογραφία* του (έκδοση «Άγρωστis», 1993) σελ. 18: «φιλορώμαιοι εἰμὶ και φιλόπατρις» (με το νόημα: Έλληνας είμαι καλός και αφοσιωμένος στην ελληνική πατρίδα).

*μαίος* (και τα παράγωγα) έπαψε να είναι επαχθές, αφότου έπαψε ουσιαστικά να κυβερνά η Ρώμη. Είχε όμως μια ιδεολογική χρησιμότητα: δήλωνε την *οικουμενικότητα* του κράτους<sup>46</sup>, κάτι που συμφωνούσε με την ιδεολογία του Βυζαντίου<sup>46α</sup>.

10. Στο πρώτο συναπάντημά τους η *ελληνική παιδεία* και η *χριστιανική πίστη* αντικρίστηκαν εχθρικά. Άφθονα είναι τα τεκμήρια της σύγκρουσης, με πράξεις καταστροφικές και βίαιες<sup>47</sup>. Τελευταία αναλαμπή της ελληνικής (ειδωλολατρικής) αρχαιότητας η προσπάθεια του *Ιουλιανού* (361-363 μ.Χ.)<sup>48</sup>. Οι χριστιανοί, όταν επικράτησαν, κατέστρεψαν μνημεία αρχαία, προκάλεσαν επεισόδια βίαια, όπως εκείνο που οδήγησε στο *θάνατο της Υπατίας*<sup>48α</sup>. Τον 4ο αιώνα, ενώ συνεχιζόταν η αντιπαράθεση, ο Μέγας Βασίλειος, αναγνωρίζοντας την αξία της *ελληνικής παιδείας*, έγραψε το γνωστό συμβιβαστικό δοκίμιο: *Πώς αν ωφελοίντο παίδες τοῖς ἑλληνικοῖς γράμμασιν* και υποδεικνυε την αξιοποίηση εκείνων των στοιχείων που δεν κρίνονταν ολισθηρά για τη χριστιανική πίστη<sup>49</sup>. Όμως η ρήξη ήταν βαθιά: *ο φιλοσοφικός λόγος των Ελλήνων μπορεί να κλονίζει την πίστη*, που είναι παραδοχή «αληθειών» χωρίς αποδεικτικό υλικό. Γι' αυτό ο Ιουστινιανός το 529 μ.Χ. προχώρησε σε ριζική εκκαθάριση του πεδίου με το *κλείσιμο των φιλοσοφικών*

---

46. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, «Θεμέλιο» 1982, σελ. 147, 148, 153.

47. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Τα χρόνια σχηματοποίησης του Βυζαντίου (284-518)*, Αθήνα 1983, σελ. 76-83. Του ίδιου (και με συνεργασία του Λάμπρου Δεμιζιώτη), *Ιστορία του Βυζαντίου* («Πατάκης» 1984), σελ. 93-95.

48. Α. Α. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952 (324-1453), pp. 68-78 (Julian the Apostate). Claude Fouquet, *Ιουλιανός: ο θάνατος του αρχαίου κόσμου* (μετ. Κλεοπάτρας Ουγουρόγλου), «Λιβάνης» 1995.

48α. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, κεφ. α': «Η Οικουμενικότητα». Επίσης Τηλέμαχος Λουγγή, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας* («Σύγχρονη Εποχή» 1989), σελ. 105-112.

49. Έκδοση πρόσφατη (Αθήνα 1995) με νεοελληνική μετάφραση και ερμηνευτικά σχόλια από τον Β. Μπιλάλη (εκδόσεις «Γρηγόρη»).

σχολών της Αθήνας το σχετικό διάταγμα όριζε: «Μηδείς εν Αθήναις διδασκέτω φιλοσοφίαν»<sup>50</sup>. Όμως η ελληνική παιδεία επέζησε στο Βυζάντιο και φορείς αυτής της παιδείας υπήρξαν οι πιο ευπαιδευτοί άνδρες του όσο γνωρίζουμε<sup>51</sup>. Πάντως, οι χριστιανοί το όνομα Έλλην το ταύτισαν με τον *ειδωλολάτρη*<sup>52</sup>. Πολύ εκφραστική από την άποψη αυτή (σχεδόν αγγίζει τα όρια συνειδησιακού σκανδάλου) η δήλωση του Γ. Σχολάριου, έπειτα πατριάρχη Γεννάδιου (του πρώτου ύστερα από την Πτώση της Πόλης, 1453): «Εἴ τις έροϊτό με τις εγώ εμί, ουκ αν ποτε φαίην Έλλην εἶναι»<sup>53</sup>, — γιατί εξηγεί στη συνέχεια — *εγώ εἶμαι χριστιανός στη συνείδηση*.

11. Κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, όταν η αυτοκρατορία έχει συρρικνωθεί ουσιαστικά μέσα στα γεωγραφικά όρια του τότε Ελληνισμού, όταν οι Έλληνες αγωνίζονται εναντίον Σέρβων, Βουλγάρων, Τούρκων, τότε «τα διάφορα ελληνικά πολιτικά συγκροτήματα (που δημιουργήθηκαν μετά το 1204), το *βασιλείο της Νίκαιας*, το *δεσποτάτο της Ηπείρου*, αργότερα το *δεσποτάτο του Μωρέως*, παίρνουν όλο και σαφέστερα *εθνικό χαρακτήρα... έχουν συνείδηση ότι ανήκουν στο γένος των Ελλήνων*»<sup>54</sup>.

— Στις αρχές του 15ου αιώνα ο *Γεώργιος Γεμιστός-Πλή-*

50. Φ. Κ. Βώρος, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα (1997). Α. Γ. Κ. Σαββίδης, ό.π. (σημ. 47), σελ. 93, 147. Κων. Άμαντου, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, εκδ. ΟΕΣΒ, 1953<sup>2</sup>, σελ. 225: «Πρώτον είναι και μέγιστον αγαθόν πάσιν ανθρώποις πιστεύομεν της αληθούς και αμωμήτου των Χριστιανών πίστεως ορθήν ομολογίαν» («Νεαρά» 132). Παράλληλα: Ο Προκόπιος (*Απόκρυφη Ιστορία*, μετ. Αλόης Σιδέρη, εκδόσεις «Άγρα», σελ. 86) γράφει: «...άρχισε να καταδιώκει τους αποκαλούμενους Έλληνες υποβάλλοντάς τους σε σωματικά βασανιστήρια και αρπάζοντας τα χρήματά τους».

51. Ενδεικτικά σημειώνουμε: ο πατριάρχης *Φώτιος* τον 8' αιώνα, ο *Γ. Γεμιστός Πλήθων* το 11' αιώνα (για τον Πλήθωνα βλ. παρακάτω, την § 11, σημ. 55).

52. Ν. Σβορώνος, ό.π., σελ. 150. Βλέπε και σημ. 50.

53. Ν. Ψημμένος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Α', Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 359.

54. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα...*, σελ. 155-156.

*θων*, σ' ένα υπόμνημά του με τίτλο: «Λόγος προς τον βασιλέα Εμανουήλον», γράφει εμφαντικά: «Έλληνες εσμέν ών ηγεῖσθε τε και βασιλεύετε, ως ή τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί»<sup>55</sup>. Εδώ είναι, νομίζω, προφανές το *συνειδησιακό φορτίο* των όρων γνωρίσματα του Έλληνα η γλώσσα του και η παιδεία του και η *συνείδηση ιδιαιτερότητας*.

### ΣΤ. Αναβίωση αυτοπροσδιορισμών με νέα έμφαση

12. Ως έκφραση *εθνικής συνείδησης* (με το νόημα που πήρε ο όρος στους νεότερους χρόνους) επανέρχονται με έμφαση και εντεινόμενη πυκνότητα τα ονόματα *Έλλην*, *Ελλάς* κατά την περίοδο του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Τα παραδείγματα είναι πολλά και εύγλωττα (κριτήριο ελληνικότητας και πηγή αυτοπεποίθησης και έμπνευσης και *συνειδητού αυτοπροσδιορισμού* θεωρείται η ελληνική παιδεία και προβάλλεται ως καύχημα η *ελληνική καταγωγή* και η πολιτισμική κληρονομιά).

Ειδικότερα:

α. Αρχαία ελληνικά ονόματα επιλέγονται για την ονοματοθεσία των παιδιών (Σωκράτης, Πλάτων, Αριστοτέλης, Δημοσθένης κλπ.), με τόση πυκνότητα, ώστε θεωρήθηκε η εκκλησιαστική ηγεσία και έφτασε ως την επίσημη — με πατριαρχική εγκύκλιο — καταδίκη της καινοφανούς αυτής στροφής του ποιμνίου<sup>56</sup>.

Έγραφε συγκεκριμένα ο Γρηγόριος Ε' σε εγκύκλιο του 1819: «...η κατά καινοτομίαν... εισαχθείσα των παλαιών ελληνι-

55. Πλατιά ανάλυση του ιστορικού αυτού κειμένου περιέχεται στο: Παναγ. Κανελλόπουλου, *Ιστορία του Ευρωπ. Πνεύματος*, τ. 2, σελ. 27 κ.π. Βλέπε ακόμη: Ι.Ε.Ε., Θ' 283, 289 και Ν. Σβορώνου, *Ανάλεκτα* 159, όπου ο αείμνηστος ερευνητής θυμίζει και την έκφραση του Μάρκου Ευγενικού: «κορυφή της καθ' ημάς Οικουμένης η Ελλάς, οφθαλμός δε η του Πέλοπος (γη)».

56. Φ. Κ. Βώρος, *Δοκίμια Εισαγωγής στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, σελ. 145-146. Μόνο οι κύκλοι των Φαναριωτών ενοχλούνταν (μαζί με το Πατριαρχείο). Βλέπε σχετικά: Θ. Γραμματάς, *Γλώσσα και Ιδεολογία στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό* (εκδόσεις «Κουλτούρα», 1991), ιδιαίτερα το κεφάλαιο: «Κοραής και Φαναριώτες». Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. ΙΧ, σελ. 40-41.

κών ονομάτων επιφώνησις εις τα βαπτιζόμενα βρέφη των πιστών, λαμβανομένη ως μία καταφρόνησις της χριστιανικής ονοματοθεσίας, είναι διόλου απροσφυής και ανάρμοστος...»! Οι ραγιαδες αναζητούσαν στήριγμα ελπίδας και αυτογνωσίας, ο πατριάρχης ανησυχούσε για την αφοσίωση του ποιμνίου· η σκέψη του φαίνεται ευθεία συνέχεια εκείνης του Γεννάδιου. (Βλέπε § 10, σημ. 53).

β. Ακόμη και στην αγιογράφηση των ναών εισάγονται οι (αρχαίοι) Έλληνες σοφοί (Πλάτων, Αριστοτέλης, Θουκυδίδης κ.λπ.), για να θυμίζουν στους ραγιαδες τις πηγές της ελληνικότητάς τους και του πολιτισμικού μεγαλείου τους<sup>57</sup>.

γ. Τα συμπτώματα συνειδητής αναζήτησης έμπνευσης από την ελληνική ιστορία είναι πιο χαρακτηριστικά στις περιπτώσεις στοχαστών ή εκφραστών πολιτικής δράσης και δραστηριοποίησης, όπως λ.χ. στην περίπτωση του Ρήγα Φεραίου. Στα Επαναστατικά κείμενά του διαβάζουμε:

— «Ο λαός, απόγονος των Ελλήνων...» (Νέα Πολιτική Διοίκησης).

— «Αν όμως είναι καμμία δημόσια χρεία, ήγουν ζητή η Πατρίς τον κήπον σου» (Τα δίκαια του Ανθρώπου, άρθρο 19).

— «Εξουσία του έθνους» (ό.π., άρθρο 27).

— «Ένα έθνος έχει το δίκαιον...» (ό.π., άρθρο 28).

— «Η Ελληνική Δημοκρατία», «Ο Ελληνικός λαός», (Σύνταγμα, άρθρα 1, 2).

— «Την Ελληνίδα, Έλλην, ελληνικήν διάλεκτον, ελληνικός κάλαμος, Ελλάδα» (Σύνταγμα, άρθρο 4).

— «Όλοι οι νόμοι... εις την απλήν των Ελλήνων γλώσσαν (Σύνταγμα, άρθρο 53).

— «Τας ανταμοιβάς του Έθνους» (άρθρο 56, εδ. ιε').

— «Το θησαυροφυλάκιον του Έθνους» (άρθρο 102).

— «Όλοι οι Έλληνες είναι στρατιώται... και αι Ελληνίδες βαστούν μισράκια» (τόξα) στο άρθρο 109.

— «Περί των Εθνικών Συνελεύσεων» (τίτλος για τα άρθρα 115-121).

57. Φ. Κ. Βώρος, Διδασκαλία της Ιστορίας με αξιοποίηση της Εικόνας, σελ. 116-119.



Τι νόημα είχε για το ραγιαή η αντικατάσταση των αγίων με αρχαίους σοφούς στους νάρθηκες των ναών το 18ο αιώνα; Ίσως αναζητούσε στους προγόνους του στήριγματα για την αυτοπεποίθησή του, για ενίσχυση της ελπίδας του ότι μπορεί να ξαναγίνει σεβαστός κι ελεύθερος στη χώρα του.

Λεπτομέρειες στο βιβλίο: Φ. Κ. Βώρου, Διδασκαλία της Ιστορίας και αξιοποίηση της Εικόνας, 1995.

— «Της *Πατρίδος* ένας να γένη αρχηγός...».  
«για την *Πατρίδα* όλοι νά 'χωμεν μια καρδιά... Αρμένιοι και *Ρωμιοί*...».

«*Κάλλιο για την Πατρίδα κανένας να χαθή*...».  
«Σας κράζει η *Ελλάδα*, σας θέλει, σας πονεί» (όλα από τον *Θούριο*).

— «*Ύμνος Πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας* προς ξαναπόκτησιν της αύτων Ελευθερίας»<sup>58</sup>.

Στα κείμενα του Ρήγα:

— Είναι εμφανής η συνειδητή *προσπάθεια ανασύνδεσης με την αρχαία Ελλάδα* ('Ελλην, Ελληνίς, Ελλάς, Ελληνικός, λαός απόγονος των Ελλήνων).

— Χρησιμοποιούνται οι όροι *έθνος, πατρίς*, με το *συνειδησιακό περιεχόμενο* της εποχής του Ρήγα.

— Γίνεται σαφής υπόμνηση της έννοιας του *χρέους* προς την εθνική κοινότητα, σε σχέση προς το αίτημα για *Ελευθερία* και πολιτική οργάνωση δίκαιη.

— Διατηρούνται, έστω αραιά, οι όροι *Ρωμικός, Γραικός*, ένδειξη ότι ήταν τότε σε χρήση, αλλά οι όροι αυτοί φαίνεται ότι συνειδητά παραμερίζονται.

δ. Ο «Ανώνυμος» της *Νομαρχίας* με προφανή έμφαση φαίνεται να επιλέγει για τον εαυτό του τον αυτοπροσδιορισμό *Έλληνα* και για το πολίτευμα που προβάλλει τον προσδιορισμό *Ελληνική*. Και με το κείμενό του —εκτός από πολλά άλλα— αναλύει «τον ανυπόφορον τρόπον διοικήσεως των τυράννων της *Ελλάδος*». Χρησιμοποιεί μόνο τον όρο *Έλληνας*<sup>59</sup>.

---

58. Η σταχυολόγηση έγινε από: Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά*, έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα» (Αθήνα 1994), επιμέλεια Δημ. Απ. Καραμπερόπουλου. Πέραν των κειμένων αυτών πολλά στοιχεία βιογραφικά και άλλα συναφή ιστορικά τεκμήρια περιέχονται στο βιβλίο του Τάσου Βουρνά, *Ο Πολίτης Ρήγας Βελεστινλής* (εκδόσεις «Τολίδης», 1978).

59. Ανωνύμου του Έλληνας,

*Ελληνική Νομαρχία*

ήτοι

*Λόγος περί Ελευθερίας*

με εισαγωγή - κείμενο - σχόλια από τον Γ. Βαλέτα, εκδ. «Αποσπερίτης»

Από το κείμενό του μεταφέρω λίγους στίχους: «Εσείς, ώ αθάνατοι ψυχαί των *ελευθέρων προγόνων* μου! ενδυναμώσατε τώρα τον ζήλον μου, με τα ηρωικά σας εντάλματα (παραδείγματα-παραγγέλματα) δια να εκφράσω... τα της *ελευθερίας* κάλλη εις τους *απογόνους* σας. Και συ, ώ ιερά *Πατρίς*, εγκαρδίωσον και στερέωσον *την προς σε αγάπην μου*, με την ενθύμηση των παλαιών τερατουργημάτων σου (κατορθωμάτων, επιτευγμάτων), δια να παραστήσω με σαφήνεια εις τα *τέκνα* σου... και να ενθουσιάσω τας *ελληνικάς* των καρδιάς με τον θείον σου έρωτα» (σελ. 53 στην έκδοση Γ. Βαλέτα, βλέπε σημ. 59).

ε. Μερικά άλλα δείγματα λεκτικών επιλογών, που δηλώνουν ή υποδηλώνουν *συνειδησιακή πορεία* προς αναβίωση των *όρων ελληνικότητας* σε συνάρτηση προς την *εθνική ελευθερία*:

— Ο Γ. Ζαβίρας (1774-1804) χρησιμοποίησε τον τίτλο: *Νέα Ελλάς ή ελληνικόν Θέατρον*<sup>60</sup>. Και ο Γ. Λασσάκης έγραψε το: *Η Ελλάς και ο Ξένος* αφιερωμένο στον πρωτομάρτυρα Ρήγα Φεραίο<sup>60α</sup>.

— Το 1812 Έλληνες στο Παρίσι ίδρυσαν την πολιτιστική εταιρεία *Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον*.

— Την τελευταία δεκαετία πριν από την Επανάσταση κυκλοφόρησε το περιοδικό «Λόγιος Ερμής»<sup>61</sup>.

Τον καιρό της Επανάστασης των Σέρβων (πριν από την ελληνική) κυκλοφόρησε το *Θούριον Άσμα* που αποδίδεται στο Ρήγα, γιατί θυμίζει το δικό του ποιητικό λόγο ή το ύφος

---

1982. Άλλη έκδοση από τον Τ. Βουρνά (εκδ. «Τολίδης»). Βλέπε επίσης: Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 439.

60. Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 235, 124.

60α. Ακριβέστερα, η αφιέρωση ήταν: «Προς τας ιεράς σκιάς του Ρ(ήγα) Β(ελεστινλή) και των μετ' αυτού υπέρ Πατρίδος Κλεινώς αποθανόντων». Θ. Γραμματάς, *Γλώσσα και Ιδεολογία στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό* (δοκίμια), εκδόσεις «Κουλτούρα», 1990, σελ. 66, 72-73.

61. Πληροφοριακά στοιχεία για το περιοδικό «Λόγιος Ερμής». Άρχισε να κυκλοφορεί στη Βιέννη το 1811 και διέκοψε την κυκλοφορία του το 1821, όταν υποχρεώθηκε να δημοσιεύσει τον αφορισμό της Επανάστασης από τον Γρηγόριο Ε'. Υπήρξε βήμα Διαφωτισμού, στη γραμμή Κοραή. Βλέπε: Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 343-44. Επίσης, Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, πολλές πληροφορίες διάσπαρτες.

(μάλλον πρόκειται για έργο κάποιου που μιμήθηκε το Ρήγα). Ο στιχουργός του αναφέρεται πρώτα στο παράδειγμα των Σέρβων και καταλήγει:

Και ημείς *Ελλάδος τέκνα*  
*Ελλήνων των λαμπρών*  
δουλοπρεπώς να ζώμεν  
δεν είναι λυπηρόν.<sup>62</sup>

Με το δικό του τρόπο αναζητεί σχολείο *ελληνικό* ο άγιος *Κοσμάς ο Αιτωλός* (1714-79) και γράφει στις *Διδαχές* του: «Καλύτερα να έχεις *σχολείον ελληνικόν* παρά να έχεις βρύσες και ποταμούς, διατί... το σχολείον ποτίζει την ψυχήν, το σχολείον ανοίγει τις εκκλησίες, το σχολείον ανοίγει τα μοναστήρια...»<sup>63</sup>.

στ. Ο πιο αποκαλυπτικός —λόγω της ευρύτητας της παιδείας του και της πλούσιας συγγραφικής προσφοράς του— για την *πορεία των συνειδήσεων* των Ελλήνων της εποχής του, σε σχέση πάντα προς το θέμα που ερευνάμε, υπήρξε ο Αδαμ. Κοραής<sup>64</sup>. Συγκεκριμένα:

— Στο «άσμα πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περι Ελευθερίας μαχομένων Γραικών» εναλλάσσονται τα ονόματα *Έλλην*-*Γραικός* και ακολουθεί η παρατήρηση: «οι ταλαιπώροι *Έλληνες* έχασαν έως και το προγονικόν αυτών όνομα, αντί *Γραικών* ονομασθέντες *Ρωμαίοι*»<sup>65</sup>.

Ένδειξη α': πρέπει να κυκλοφορούσε τότε πολύ το *Ρωμαίοι* (Ρωμηοί, Ρωμισύνη), για να ενοχλείται ο Κοραής, και

Ένδειξη β': φαίνεται ότι ήταν αποδεκτό για τον Κοραή και το *Γραικός* πλάι στο *Έλλην*.

— Γράφοντας την *Αδελφική Διδασκαλία* (απάντηση-επίκριση για το συγγραφέα της *Πατρικής Διδασκαλίας*, που υποδείκνυε εθελοδοουλία)<sup>66</sup>, ο Κοραής τον αποκαλεί «*ανάξιον του ελληνικού ονόματος*» (σελ. 56).

*Παρατήρηση*: η αξιολογική κρίση, αρνητική για το συγγραφέα της *Πατρικής Διδασκαλίας*, αποτελεί έπαινο για το *ελληνικό όνομα*.

— Στο «Διάλογος δύο *Γραικών*» (1805) γράφει: «Οι πρόγονοί μας ονομάζοντο το παλαιόν *Γραικοί*...<sup>67</sup> έπειτα έλαβον το όνομα *Έλληνες* από *Γραικόν* (τινα) όστις είχε κύριον όνομα *Έλλην*. Αν προκρίνεις το *Έλληνες*, ονομάζου, φίλε μου, *Έλλην*, αλλά μη, δια τους οικτιρμούς του θεού, *Ρωμαίος*».

— Και αιτιολογεί την αποστροφή του αμέσως παρακάτω: «Οι *Ρωμαίοι* πρώτοι μάς εστέρησαν από την ολίγη *ελευθερίαν*, την οποίαν είχαν μας αφήσει της Ελλάδος αι *διχόνοιαι* και το να φέρωμεν το όνομά των είναι το αυτό και να φέρωμεν τυπωμένα εις το μέτωπον τα *στίγματα της δουλείας*, και να ομολώμεν εκουσίως ότι χαιρόμεν εις την δουλείαν... *Όστις με ονομάσει πλέον Ρωμαίον, θέλω τον στοχάζομαι ως εχθρόν μου*. Από της σήμεραν εις το εξής είμαι *Γραικός*»<sup>68</sup>.

66. Με τον τίτλο *Πατρική Διδασκαλία* κυκλοφόρησε το 1798 από το πατριαρχικό τυπογραφείο «συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιερουσαλήμ κυρ Ανθίμου». «Κήρυγμα εθελοδοουλίας». Ο διάβολος, έγραφε, «εμεθοδέυθη εις τον τρέχοντα αιώνα μιαν άλλην πονηρίαν... το νυν θρυλούμενον σύστημα ελευθερίας... δέλεαρ του διαβόλου... Αδελφοί, μην πλανηθείτε...». Τον ίδιο χρόνο απάντησε ο Κοραής με την *Αδελφική Διδασκαλία*, στηλιτεύοντας την εθελοδοουλία. Αμφισβήτησε την πατρότητα (θεωρώντας ότι κύκλοι του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ήταν οι εμπνευστές. Έγραφε: «ο φιλότουρκος συγγραφέας» επιχειρεί «να κοιμίση την δικαίαν των Γραικών αγανάκτησιν» αλλά «οι τυραννούμενοι έχουσι το αναπαλλοτρίωτον δικαίωμα του να ζητώσι... να διαρρήξωσι τον ζυγόν της τυραννίας...» (Ι.Ε.Ε., ΙΑ', 449-450).

67. Δείτε σε τούτη τη μελέτη την § 9 και σημειώσεις 43, 67.

68. Αδ. Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών* (έκδοση του 1826 στην 'Υδρα), σελ. 37-38.

62. Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 412.

63. Ιω. Β. Μενούνου, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές* (διδασκτορική διατριβή), Αθήνα, χ.χ., σελ. 142. Βλέπε: πρωτ. Γ. Δ. Μεταλληνού, *Τουρκοκρατία*, εκδ. «Ακρίτας» 1988, σελ. 232-33.

64. Ενδεικτική Βιβλιογραφία: Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Κοραής και η Εποχή του*, «Βασική Βιβλιοθήκη» αριθ. 9. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, *Διήμερο Κοραή*, 1984. G. P. Henderson, *Η Αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού* (μετ. Φ. Κ. Βώρου), έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, κεφ. 14. Μαρία Μαντουβάλου, *Αδαμάντιος Κοραής - Ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας*, «Τολίδης» 1996.

65. Δείτε σε τούτη τη μελέτη την § 9 και σημ. 43, 45, 46. Επίσης: Γιάννη Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. ΙΧ (1453-1821), σελ. 15, 20, 30, 40.

— Και μερικές σελίδες παρακάτω (σ. 43) προσθέτει: «Των Ελλήνων το όνομα είναι ευγενέστατον αν αι μεταβολαί της τύχης το αμαύρωσαν, βλέπεις πάλιν τώρα ότι αρχίζει να αναλαμβάνει την αρχαίαν του λαμπρότητα».

Περιττό να σχολιάσουμε ότι ο λόγος του Κοραή αποτελεί προτροπή για *αφύπνιση εθνικής συνείδησης* και περηφάνιας, όταν πια αρχίζουν να διαφαίνονται ελπίδες ελευθερίας<sup>69</sup>.

13. Επιμύθιο για την περίοδο του Διαφωτισμού - Προοίμιο για την Επανάσταση:

Η αναβίωση και *συνειδητή πρόκριση των όρων Έλλην, Ελλάς, η προσπάθεια ανασύνδεσης των Ελλήνων με το αρχαίο πολιτισμικό παρελθόν τους* διαμέσου της παιδείας, με την ευρύτατη έννοια, όλα τα συμπτώματα αυτά συνδέονται με την έκφραση περισσότερης *αυτοπεποίθησης* των Ελλήνων ότι πλησιάζει η ώρα της Ανάστασης του Γένους με τις δικές τους δυνάμεις<sup>70</sup>.

Η αυτοπεποίθηση τούτη εκδηλώθηκε έμπρακτα με την προθυμία πολυάριθμων Ελλήνων —κυρίως των παροικιών— να συνδράμουν με τον πλούτο τους για την παιδεία του γένους και την προετοιμασία του ένοπλου αγώνα. Ενδεικτικά μνημονεύω εδώ την περίπτωση του Ιω. Βαρβάκη, που άρχισε τη σταδιοδρομία του ως εθελοντής μαχητής με το ρωσικό στόλο στη ναυμαχία του Τσεσμέ (1770) και έφτασε να γίνει μεγαλοεπιχειρηματίας στη νότια Ρωσία, αξιοποιώντας εκείνος πρώτος την επεξεργασία και εμπορία του χαβιαριού, εισάγοντας μία πολύ προοδευτική και δημιουργική σχέση με τους πολυάριθμους «εθελουσυμφωνητούς» εργάτες στις επιχειρήσεις του<sup>70α</sup>.

69. Περισσότερα στοιχεία για τη φιλογένεια του Κοραή (που τον θεωρεί και συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*) στο βιβλίο της Μαρίας Μαντουβάλου: *Αδ. Κοραής - Ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας*.

70. Η προσδοκία αυτή είναι διάχυτη στα λιγοστά κείμενα που παραθέσαμε (με άλλο κριτήριο) και προβάλλει με επιχειρήματα σε κείμενα όπως αυτό της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Η προσδοκία αρχίζει να υλοποιείται και πρακτικά-οργανωτικά, με το έργο του Ρήγα και την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας (1814).

Μέσα σε αυτό το κλίμα γίνεται ολοένα πιο συχνή η χρήση του όρου *έθνος* (που εναλλάσσεται με το *γένος*) πυκνώνουν και τα συναφή επίθετα: *ομοεθνείς, φιλογενής, φιλέλλην*<sup>71</sup>.

## Ζ. Η ώρα της Φιλικής Εταιρείας και της Παλιγγενεσίας

14. Σημάδια της *συνειδησιακής ζύμωσης* (που υποδηλώνουν οι όροι Έλλην-Ελλάς σε συνάρτηση προς: το γένος, το έθνος, την Πατρίδα, την Ελευθερία) μπορούμε να βρούμε στα κείμενα της *Φιλικής Εταιρείας* αυτή συνόψισε τη *συνειδησιακή-ιδεολογική* προετοιμασία, για να προχωρήσει στην πράξη της Ανάστασης του Γένους από τα κείμενά της<sup>72</sup> σταχυολογούμε:

70α. Από το βιβλίο του Β. Ασημομύτη, *Ο απλός και πρόθυμος πατριώτης Ιω. Βαρβάκης*, μεταφέρω δυο ενδεικτικά αποσπάσματα αλληλογραφίας της εποχής:

α. Στις αρχές του '21 ο *Σταμάτης Κουμπάρης* παίρνει γράμμα του Αλέξανδρου Υψηλάντη πως ξεκινάει την Επανάσταση. Εκείνος, όπως γράφει ο ίδιος, στέλνει στο Ταγκανρόγκ επιστολή προς τους εκεί Έλληνες:

«Φίλοι και αδελφοί έλληνες πατριώτες! *Αύριο εις Ιάσιον υψώνεται η Σημαία της Ελευθερίας της πατρίδος μας παρά του Αλεξάνδρου Υψηλάντη. Νέοι τρέξατε, πλούσιοι βοηθήσετε, Γέροντες παρακινήσετε. Η Ελλάς, η δυστυχισμένη Πατρίς μας, μας κράζει να την ελευθερώσωμεν από τον σκληρόν και αιμοβόρον τύραννον*».

β. Ο Βαρβάκης δεν σταματάει εδώ. Αμέσως οργανώνει στο Τάγκανρογκ με εθελοντές ένα λόχο στρατιωτών, τους οπλίζει, τους δίνει όλα τα απαραίτητα και φεύγουν για το μέτωπο του Πολέμου στη Μολδοβλαχία. Ο *Γεώργιος Κομιζόπουλος* γράφει στον αδελφό του «να διαθέσει τα 67.800 ρούβλια και τα 2.681 ολλανδικά δουκάτα» του Βαρβάκη, σύμφωνα με εντολή του τελευταίου, και ν' αγοράσει κανόνια και να μισθώσει 2-3 αξιωματικούς του πυροβολικού για να τα χειρίζονται και να διδάξουν και τους νέους να τα χειρίζονται. Το Νοέμβρη ο ίδιος ο Βαρβάκης με επιστολή του στη Φιλανθρωπική Εφορεία Οδησού ανακοινώνει «*γενναίαν βοήθειαν εκ νέου εις την Πατρίδα*» και δηλώνει ότι οι Έλληνες πρέπει «*όλαις δυνάμεσι να βαστάξωμεν την ελληνικήν φλόγαν, εις ην συνίσταται το παν*».

Ευχαριστώ τον αγαπητό κ. Ασημομύτη που μου επέτρεψε την προδημοσίευση.

71. Ι.Ε.Ε., ΙΑ' 433.

72. Τάσος Βουρνάς, *Φιλική Εταιρεία*:



— Για τη μύηση: «Αφού γνωρίσεις έναν Έλληνα, ότι είναι βέβαιοι εραστής της ελευθερίας και της πατρίδος... (και ότι κινείται) από αληθή πατριωτισμόν... (σ. 41).

— Από τον σκοπό της Εταιρείας: «Η Εταιρεία συνίσταται από καθαυτό Έλληνας φιλοπάτριδας... σκοπός... η καλύτερευσις του έθνους (σελ. 44).

— Από την ορκωμοσία-ονομασία «ιερέων», βαθμού της Εταιρείας: «Εις τα όνομα της μελλούσης σωτηρίας...» (σελ. 66).

— Από το μυστικό κώδικα-λεξιλόγιο της Εταιρείας:

Πρόθυμοι = Έλληνες

Ποιηταί = Έλληνες εις τον στόλον

Τραγουδιστής = κανόνι

Ελπίζοντες = κατάδικοι (σελ. 72-73).

— Για τα οικονομικά της Εταιρείας:

«ίδρυση εθνικής κάσσης».

Για να έχει υπόσταση νομιμοφανή ίδρυσαν «Φιλόμουσον και Φιλάνθρωπον Γραικικήν Εμπορικήν Εταιρίαν» (σελ. 76).

Το ότι προτίμησαν εδώ το επίθετο Γραικική φαίνεται να υποδηλώνει ότι απέφυγαν το Ελληνική, γιατί όσο το θεωρούσαν εκείνοι ιερό στη συνείδησή τους, τόσο υπέθεταν ότι μπορούσε να κινήσει την υπόνοια της εξουσίας.

— Από την εγκύκλιο του Υψηλάντη προς τους Προύχοντες και Αρχιερείς (Οκτώβρης 1820): «Άνδρες Φιλοπάτριδες... Όλων αι καρδιαί καταφλέγονται από τον προς την Πατρίδα ιερόν Έρωτα» (σελ. 113-114).

— Εκείνη την εποχή ο Π. Σοφιανόπουλος φαίνεται ότι πρώτος έπλασε το σύνθετο επίθετο: νεοελληνικό γένος και τον αυτο-προσδιορισμό Νεοέλληνες<sup>73</sup>.

— Στο σατιρικό στιχούργημα που είναι γνωστό ως Ρωσο-αγγλογάλλος εναλλάσσονται τα ονόματα Ελλάς και Γραικία<sup>74</sup>.

α. το παραπάνω οργανωτικό της  
β. ο διωγμός της από τους ξένους,

Εκδόσεις «Τολίδης», 1982.

73. I.E.E., IA' 443.

74. Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. IX, σελ. 501-514. Δημ. Φωτιάδη, *Η Επανάσταση του '21*, 1, 282-86, I.E.E., IA', 439.

Το ένα θα υιοθετηθεί οριστικά από τους Έλληνες, το άλλο από τους ξένους (Greece, Grecia, Grèce κ.λπ.), επίσημα από τις μέρες του Ι. Καποδίστρια ως Κυβερνήτη.

*Η Ανίχνευση του συνειδησιακού φορτίου των όρων Έλληνα, Ελλάς, έθνος σε κείμενα της περιόδου 1821-1830*

α. Η προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη (από το Ιάσιο, 22 Φεβρ. 1821): «Μάχου υπέρ Πίστεως<sup>75</sup> και Πατρίδος.

Μερικοί στίχοι από το σατιρικό στιχούργημα «Ρωσο-αγγλο-γάλλος». Οι τρεις ξένοι απευθύνονται σε έναν Έλληνα πατριώτη:

Ειπέ μας, ώ Φιλέλληνα...

.....

Δεν είσθε σεις απόγονοι εκείνων των Ελλήνων των ελευθέρων, των σοφών και των φιλοπατριδών;

.....

Πώς νυν εκαταντήσατε την φωτεινήν Ελλάδα!...

.....

Ομίλει, φίλτατε Γραικέ...

Και παρακάτω ρωτούν την Ελλάδα που απαντά:

Το όνομά μου είν' Ελλάς, κοινώς δε και Γραικία...

.....

75. Ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός κυττάχτηκαν εχθρικά στο πρώτο συναπάντημα (βλέπε σημ. 47, 48 σε τούτη τη μελέτη). Η διαφορά τους είναι ριζική και παραμένει πάντα: ο ορθός λόγος σχολιάζει και αμφισβητεί και την πίστη· η πίστη —διαφορετικό αντίκρισμα του κόσμου— υποπτεύεται το λόγο. Στα πλαίσια του ανθρώπινου ψυχισμού έχουν θεμιτή ύπαρξη και συνύπαρξη και οι δυο κατευθύνσεις (μαζί με την Ηθική και την Αισθητική).

Γνωσιολογία

(λόγος για την αληθινή γνώση)

Αισθητική  
(θεωρία του  
ωραίου, της  
της τέχνης)

Ψυχικός βίος  
του ανθρώπου

Ηθική  
(θεώρηση της συμπε-  
ριφοράς του ανθρώ-  
που)

Μεταφυσική

(Στοχασμός και προσδοκία για ό,τι είναι πέρα από τα φυσικά όρια του ανθρώπου) (Φ. Κ. Βώρος, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1997, σελ. 67-71).

Στο επίπεδο της καθημερινής ζωής τριβές υπήρχαν και θα υπάρχουν πάντα, γιατί ο πιστός αναπαύεται ψυχικά με την πίστη του, ενώ η αναζήτηση γνώσης είναι διαρκές και ενοχλητικό ερέθισμα. Στο επίπεδο της πολιτικής ο Ιουστινιανός επιχείρησε να λύσει τη διαφορά με καισαροπαπική αντίληψη (ένα κράτος, ένας νόμος, μια πίστη) και επέβαλε με μια *Νεαρά* ως μόνη θρησκεία για τους υπηκόους: «ως πρώτιστον καθήκον... την μίαν και αποκρυσταλλωμένην πίστιν, τουτέστιν την ορθοδοξίαν» (Βλέπε: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, με συνεργασία Λ. Α. Δεριξιώτη, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους Α'* (1953), σελ. 225. Και έκλεισε τις φιλοσοφικές σχολές της Αθήνας με *Νεαρά* του 529: «μηδείς εν Αθήναις διδασκέτω φιλοσοφίαν».

Ο Μέγας Βασίλειος νωρίτερα είχε επιχειρήσει συμβιβασμό (βλέπε σημ. 49) με το γνωστό σύγγραμμα: *Πώς αν ωφελούνται παίδες τοις ελληνικοῖς γράμμασι*. Και υπήρξαν άνδρες που λάμπρυναν το νόημα του συμβιβασμού (π.χ. ο Πατριάρχης Φώτιος).

Η αμοιβαία καχυποψία συνεχιζόταν αιώνες· δείγμα η αντιδικία-εχθρότητα του Γ. Σχολάριου-Γεννάδιου (εκφραστή της θρησκευτικής άποψης) προς τον Γ. Γεμιστό-Πλήθωνα (εκφραστή του ελληνικού λόγου) τον 15ο αιώνα. (Βλέπε: Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα*, 145-161: «Η Ελληνική Ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία». Ν. Ψημμένος, *Ελληνική Φιλοσοφία Α'*, κεφ. Α', όπου ο συγγραφέας εκθέτει την ιδεολογική σύγκρουση Σχολάριου-Πλήθωνα. Συνολική θεώρηση της αρνητικής υποδοχής που βρήκε ο Ελληνισμός από το χριστιανικό Βυζάντιο έχει καταχωρήσει ο Δημ. Φωτιάδης στον Α' τόμο της *Επανάστασης του Εικοσιένα*, σελ. 82-85, με το χαρακτηριστικό τίτλο: «Η καταδίωξη του Ελληνισμού».

Ο πολύς λαός μπόρεσε τελικά να συμβιβάσει τη χριστιανική πίστη (που του ήταν αναγκαία παρηγοριά κι ελπίδα) με την εθνική ελληνική ιδέα, που αποτελούσε στοιχείο της ταυτότητάς του, ιδιαίτερα στους αιώνες τους πολύ δύσκολους, ύστερα από την πρώτη πτώση (1204) και κυρίως ύστερα από τη δεύτερη πτώση (1453). Γι' αυτή την περίοδο γράφει ο Γιάννης Κορδάτος (*Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ΙΧ 40): «Η χριστιανική τους συνείδηση συμβιβάζεται τώρα απόλυτα με την αντίληψή τους ότι είναι Έλληνες. Έτσι ο Χριστιανισμός παίρνει και πολιτικό περιεχόμενο, μια που ο κατακτητής είναι αλλόθρησκος· θρησκεία και εθνισμός ταυτίζονται και ο σταυρός (εκτός από θρησκευτικό) γίνεται σύμβολο *πολιτικοεθνικό*». Οι αιώνες της δουλείας έκαναν αναγκαίο και χρήσιμο το συμβιβασμό αυτό στο *επίπεδο των συνειδήσεων* των ανθρώπων του λαού, ενώ η εκκλησιαστική ηγεσία συγκροούστηκε αγεφύρωτα με τους εκφραστές του Διαφωτισμού, για την επικράτηση στις συνειδήσεις των πιστών (βλέπε σε τούτη τη μελέτη την § 13 και σημείωση 56· και γενικότερα: Δημ. Φωτιάδης, ό.π., Α' 138-233 (Ο Διαφωτισμός). Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ιδιαίτερα το κεφάλαιο: «Δέκα Χρόνια Ελληνικής Παιδείας» (1791-1800). Νίκου Ψημμένου, *Ελληνική Φιλοσοφία*, Β'. Και: G. P. Henderson, *Αναβίωση του Ελληνικού Στοχασμού*, ιδιαίτερα τα κεφάλαια 12-18).

Έλθεν η ώρα, ὦ άνδρες Έλληνες, ... ας καλέσωμεν... την ελευθερίαν εις την κλασσικήν γην της Ελλάδος...»<sup>76</sup>.

β. Τα κείμενα άλλων τοπικών Προκηρύξεων, που επιδόθηκαν σε προξένους Ευρωπαϊκών Δυνάμεων επιβεβαιώνουν την σχεδόν πλήρη επικράτηση του όρου Έλλην (και των συναφών: Ελλάς, ελληνικός), ενώ παράλληλα υποχωρεί η χρήση του όρου Γραικός.

— «Ημείς, το ελληνικόν έθνος των χριστιανών»<sup>77</sup> (από την Προκήρυξη που επιδόθηκε στις 25 του Μάρτη 1821 στους Προξένους Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ισπανίας στην Πάτρα)<sup>78</sup>.

— «Ο ανυπόφορος ζυγός της... τυραννίας... δικαίω τω λόγω η μήτηρ μας Ελλάς», εκ της οποίας και ημείς εφωτίσθητε, απαιτεί ως εν τάχει την φιλόνηθρον συνδρομήν σας» (από την «Προειδοποίησιν προς τας ευρωπαϊκάς αυλάς», που συνέταξε η Πελοποννησιακή Γερουσία στην Καλαμάτα, 25 Μάρτη 1821).

— Εν ονόματι του Παντοκράτορος<sup>79</sup>, το ελληνικόν έθνος βεβαρυμένον πλέον... το ιερόν όνομα της Ελευθερίας αντηχεί εις όλα τα μέρη της Ελλάδος, πάσα ελληνική καρδιά αναφλέγεται (από την προκήρυξη των Υδραίων, 16 Απριλίου 1821).

— Μη δειλιάσετε απόγονοι του Μιλτιάδου και του Θεμιστοκλέους... ο πόλεμος γίνεται δια την Πίστιν<sup>80</sup> και την Πατρι-

---

Η πίστη πρόσφερε στήριγμα καρτερίας και ελπίδας, η εθνική συνείδηση έγινε όπλο αντίστασης. Με αυτό το νόημα τα κείμενα του Εικοσιένα φαίνονται να δηλώνουν ότι ο λαός επαναστάτησε για την Ελευθερία και του Χριστού την πίστη την αγία. (Όσα γράφονται εδώ ισχύουν και για τις σημειώσεις 77, 79, 80, που ακολουθούν).

76. Ολόκληρο το κείμενο της Προκήρυξης (φωτογραφική αναπαραγωγή) στο: Δημήτρη Φωτιάδη, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Α' 389.

77. Δείτε τη σημ. 75.

78. Τούτο και τα επόμενα τρία παραθέματα (αποσπάσματα) είναι παρμένα από το βιβλίο: Δημ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τόμο Β', σελίδες: 32, 34, 44, 48, αντίστοιχα.

79. Δείτε τη σημ. 75.

80. Δείτε τη σημ. 75.

δα (από την Προκήρυξη του Αντώνη Οικονόμου προς τους νησιώτες του Αιγαίου, 18 Απρίλη 1821)<sup>81</sup>.

γ. Ανάλογη επιβεβαίωση —τεκμήριο αμάχητο— μας προσφέρουν τα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης<sup>82</sup> ειδικότερα:

— Από το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν:

«Το Ελληνικόν Έθνος... κηρύττει σήμερον (1.1.1822) την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν» (σελ. 65)<sup>82</sup>.

«Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισί Έλληνες» (σ. 66).

— Από το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Άστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν» (σελ. 79):

«Όσοι αυτόχθονες... εισίν Έλληνες... Ομοίως Έλληνες εισίν... όσοι έξωθεν ελθόντες και την ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες... να εγκαταριθμηθώσιν εις τους Έλληνας πολίτας» (σελ. 80).

— Από το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν»:

«...το Ελληνικόν Έθνος εις Εθνικήν Συνέλευσιν συνηγμένον...» (σελ. 93).

«Η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος...»  
«Έλληνες είναι:

Όσοι αυτόχθονες...

Όσοι... ήλθαν και θα έλθωσιν εις την Ελληνικήν Επικράτειαν δια να συναγωνισθώσιν...

---

81. Θυμίζουμε ότι στην Ύδρα τη διστακτικότητα των караβοκυραίων υπερνίκησε —ουσιαστικά με πρόκληση ανταρσίας των ναυτών— ο Αντ. Οικονόμου· γι' αυτό και εμφανίζεται με τη δική του υπογραφή η προκήρυξη προς τους νησιώτες του Αιγαίου. Ι.Ε.Ε., ΙΒ', 101-102, 124. Δημ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του '21*, 2, 46-49, 102-104. Γιάννη Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ. Χ, σελ. 229-37.

82. Τούτο και όσα ακολουθούν αποσπάσματα από τα συνταγματικά κείμενα του Αγώνα (Επιδαύρου, Άστρους, Τροιζήνας) είναι παρμένα από το βιβλίο: Αλ. Σβώλου, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952 (εισαγωγή - επιμέλεια: Λουκάς Αξελός), Αθήνα 1972. Οι αριθμοί σελίδας παραπέμπουν σ' αυτό το βιβλίο.

Όσοι εις ξένας Επικρατείας είναι γεννημένοι από πατέρα Έλληνα... (σελ. 94).

δ. Από άλλα κείμενα της εποχής μεταφέρω εντελώς ενδεικτικά λίγες γραμμές του Παλαιών Πατρών Γερμανού: «Το Ελληνικόν Έθνος» υστερήθη όχι μόνον την ελευθερίαν του αλλά και παν είδος μαθήσεως και κατήντησε να μη γνωρίζη ουδέ την πάτριον γλώσσαν του, εκτός ολίγων τινών πεπαιδευμένων...»<sup>83</sup>.

ε. Το Φθινόπωρο του 1821 κυκλοφόρησε το επικολυρικό δράμα *Hellas* του άγγλου ποιητή Percy Byss Shelley, εμπνευσμένο από την Ελληνική Επανάσταση<sup>84</sup>. Σ' αυτό βρίσκουμε και τους δυο όρους αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων, αυτούς που επιδοκίμαζε ο Κοραΐς (Έλλην, Γραικός, βλ. σημ. 65, 67). Τον ένα διαβάζουμε στον τίτλο τον άλλο βρίσκουμε στον Πρόλογο, όπου ο ποιητής ανάμεσα σε άλλα γράφει: «We are all Greeks; our Literature, our Laws, our Religion, our Arts have their roots in Greece»<sup>85</sup>. Και μέσα στο έργο διαβάζουμε ύμνο για την αρχαία Ελλάδα και αισιόδοξη πρόβλεψη για τη Νέα Ελλάδα<sup>86</sup>.

### Θ. Επισημοποίηση αυτο-προσδιορισμών

15. Οι όροι που παρακολούθησαμε τη σταδιοδρομία τους (με νόημα καταγωγής, πολιτισμού, παιδείας, εθνικής συνείδη-

---

83. Παλαιών Πατρών Γερμανού, *Απομνημονεύματα* (Προλεγόμενα Γ. Ι. Παπούλα, Επιμέλεια Δημ. Γρ. Καμπούρογλου (φωτογρ. ανατύπωση), εκδόσεις «Δρομεύς», 1996, σελ. 15.

84. Ο Χρ. Θεοδωράτος με μια συγκριτική μελέτη του (Αισχύλου, *Πέρσαι* — Shelley, *Hellas*, 1951), έδειξε ότι ο άγγλος ποιητής ακολούθησε στη δομή του έργου το πρότυπο του αρχαίου προδρόμου του.

85. Φ. Κ. Βώρος, *Δρόμοι Ελληνικής Παιδείας*, Αθήνα 1991, σελ. 39.

86. Μερικοί στίχοι του Shelley (από το επικολυρικό δράμα «Hellas»)

Τον κόσμο η δόξα ξαναζώνει  
τα χρυσά τα χρόνια ξαναζούν  
η γη σαν φίδι ξαναιώνει  
τα χιόνια λιώνουν και περνούν...

Καινούργια Αθήνα θα προβάλει  
και στους μελλούμενους καιρούς  
τα κάλλη της θε να φωτίσουν  
σαν λιόγεμα τους ουρανούς.

σης, γεωγραφικού και εθνικού χώρου) σε χρονικό διάστημα 25 αιώνων και πλέον *επισημοποιήθηκαν* οριστικά από τη νεοελληνική κοινωνία και το Νεοελληνικό Κράτος από τα πρώτα του βήματα· ο Καποδίστριας υπόγραφε ως *Κυβερνήτης της Ελλάδος* όσα έγγραφα (κείμενα νόμων κ.λπ.) αναφέρονταν στην εσωτερική πολιτική ζωή· τα έγγραφα που απευθύνονταν σε ξένους (διπλωματικά) τα υπόγραφε ως *President de Grece*. Και όπως είναι γνωστό ίδρυσε συμβουλευτικό σώμα με τον τίτλο «Πανελλήνιον»<sup>87</sup>.

Ταυτόχρονα όμως οι ίδιοι αυτοί όροι, με τη μακραίωνη ιστορία και το *συνειδησιακό φορτίο τους* υποδήλωναν ότι τα άτομα ή οι ομάδες που αυτοπροσδιορίζονταν έτσι (*Έλληνες ή Γραικοί*) αναγνώριζαν ότι «*ανήκουν*» σε μια κοινωνία με κάποιους δεσμούς, με κάποια *γνωρίσματα κοινά*. Είτε συνοδεύονταν από το *όμαιμον* και *ομόγλωσσον* και *ομότροπον των ηθών* στην αρχαιότητα<sup>88</sup>, είτε από την περιληπτική έννοια *έθνος* (ή *εθνικόν*) από την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, βέβαιο είναι ότι υποδήλωναν πάντα μια ειδική σχέση του ατόμου, που *ανήκει στην όμαιμη ή ομόγλωσση ή ομότροπη ή ομοιοπαιδευτη (κατά τον Ισοκράτη) ή εθνική κοινωνία*, με τα υπόλοιπα μέλη που *συνανήκουν* σ' αυτή.

Προσπαθήσαμε σε δυο σημεία να προσεγγίσουμε και να αναλύσουμε αυτή την έννοια του «*ανήκουμε κάπου*», να δούμε ποια είναι η αφετηρία της και ποιες οι λογικές ή ηθικές συνέπειές της. Όχι μόνο για να ολοκληρώσουμε ένα κεφάλαιο ιστορίας των *συνειδήσεων* (όπως υποσχεθήκαμε) αλλά και γιατί σήμερα φαίνεται ότι ο κόσμος μας (και η δική μας *εθνική κοινωνία*) βρίσκεται σε μια φάση ιστορική κατά την οποία επιχειρείται μια διεύρυνση της έννοιας του «*ανήκουμε*», από το

87. Για το «*Πανελλήνιον*» πληροφορίες: Π. Πετρίδης, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία* (1828-1843), σελ. 43-44. Δ. Κόκκινου, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, έκδοση «Μέλισσα», τ. ΣΤ', σελ. 295 (όπου το κείμενο του διατάγματος).

88. Δείτε στην αρχή της μελέτης αυτής τις §§ 2-5 και τις αντίστοιχες σημειώσεις 7-19.

πλαίσιο της *εθνικής κοινωνίας* σε ένα ευρύτερο πλαίσιο *πολυεθνικής* ευρωπαϊκής κοινωνίας. Γεννιέται λοιπόν εύλογα για πολλούς το ερώτημα: η επιχειρούμενη διεύρυνση βασίζεται σε θεμέλια καλά, μπορεί να πείσει τις *συνειδήσεις* να υιοθετήσουν τα ευρύτερα όρια του «*ανήκουμε*» με την ίδια αφοσίωση (του ατόμου προς το σύνολο) και τις ίδιες προσδοκίες (του ατόμου από το σύνολο);

#### 15. *Επίλογος για άλλο ξεκίνημα:*

*Τι μπορεί λοιπόν να σημαίνει  
ανήκουμε κάπου;*

(σε μια κοινωνική τάξη, σε ένα πολιτικό κόμμα, σε μια Πατρίδα, σε ένα Έθνος, σε μια υπερ-εθνική Ένωση;

Με ποιες προϋποθέσεις και με ποιες προσδοκίες;

Σε πολλά από τα αποσπασματικά κείμενα που παραθέσαμε σε τούτη τη μελέτη (από το επίγραμμα για τους Μαραθωνομάχους και από τον Πατέρα της Ιστορίας ως τους προδρόμους και τους δημιουργούς του Αγώνα της Ανεξαρτησίας) διαφαίνεται ευδιάκριτα μια «σχέση αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη που «*συνανήκουν*» στο κοινωνικό ή εθνικό σύνολο· αυτή η σχέση αλληλεγγύης εκφράζει *συνειδησιακή* προδιάθεση-κατάφαση, που έχει θεμελιωθεί σε κάποιες *προϋποθέσεις* ή βιώματα ή προσβλέπει σε κάποιες *προσδοκίες* θετικές για τα μέλη<sup>89</sup>. Αλλά σε όλα τα κείμενα διατυπώνονται τα συμπεράσματα ή αποτελέσματα των διεργασιών που οδηγούν στη *σύγκλιση των συνειδήσεων* χωρίς να αναλύονται συνολικά οι διεργασίες, σαν να λείπουν ως αυτονόητες οι *προκείμενες κρίσεις* ενός *ενδο-συνειδησιακού συλλογισμού*. Αυτές θα προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε, σταχυολογώντας από τα παραθέματα ή και γεφυρώνοντας τα αυτονόητα κενά.

89. Αξίζει να θυμίσουμε μια παρατήρηση επιγραμματική του Αριστοτέλη από το Προοίμιο των «*Πολιτικών*» (1252α): «Πάσαν κοινωνίαν ορόμεν αγαθού τινός ένεκεν συνεστηκυίαν (του γαρ δοκούντος είναι αγαθού χάριν πάντες πάντα πράττουσιν». (Βλέπουμε ότι όλες οι κοινωνίες συγκροτούνται για να πραγματοποιήσουν κάποιο αγαθό για τα μέλη τους (γιατί όλοι όλα οσα πράττουν τα πράττουν με την *προσδοκία αυτού το οποίο θεωρούν αγαθό*).

Φαίνεται λοιπόν ότι ψυχολογικά, συναισθηματικά, ιδεολογικά, συνολικά *συνειδησιακά* το «*ανήκω κάπου*» — σε μια κοινωνική ομάδα-τάξη, σ' ένα έθνος, στην ανθρωπότητα — εγκλείει μερικές ή όλες τις παρακάτω θέσεις, υποθέσεις, προϋποθέσεις, καταθέσεις:

α. Νιώθω ότι έχω κάποια *συγγένεια* με αυτό το σύνολο στο οποίο ανήκω, όχι κατ' ανάγκη τεκμηριωμένη συγγένεια αίματος.

β. Διαπιστώνω ότι έχω κάποια *κοινά γνωρίσματα* με τα άλλα μέλη του συνόλου, που μου επιτρέπουν να *επικοινωνώ και να συνεργάζομαι*, κυρίως να νιώθω άνετα μαζί τους (π.χ. κοινή γλώσσα, τρόπους σκέψης, συνήθειες ζωής).

γ. Διακρίνω *κοινά προβλήματα* με τα άλλα μέλη του συνόλου και διαμορφώνουμε κάποιους τρόπους αντιμετώπισής τους από κοινού (προβλήματα επιβίωσης, κοινωνικότητας, παιδείας, αλληλεγγύης, *ασφάλειας, προστασίας* όλων μαζί και καθενός χωριστά)<sup>90</sup>.

δ. Αποδέχομαι *κοινές αξίες*, που ισχύουν ως *κριτήρια συμπεριφοράς* των μελών του συνόλου, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που είναι κοινά, λ.χ. όλα τα μέλη *μετέχουν στην εργασία*, για να παράγουν αγαθά, και όλα έχουν —γι' αυτόν το λόγο— *δικαίωμα να μετέχουν στη διανομή ή κατανομή*, με κανόνες που γίνονται αποδεκτοί ως *δίκαιοι*.

ε. Συμμερίζομαι κάποια *κοινά συμφέροντα* ή *κοινές επιδιώξεις* με τα άλλα μέλη του συνόλου και διαισθάνομαι ότι μπο-

90. Ένα από τα αγαθά που προσδοκούν τα μέλη οποιασδήποτε κοινότητας (πόλης, έθνους, ένωσης κρατών) είναι αναμφίβολα η *ασφάλεια*. Το Σύνταγμα των Η.Π.Α., που συντάχτηκε το 1787 από τις 13 πρώτες Πολιτείες, πρόβλεπε (με το άρθρο 4, § 4): «Για κάθε νέα Πολιτεία που προσχωρεί στην Ένωση οι 13 πρώτες πολιτείες υπόσχονται ασφάλεια έναντι οποιασδήποτε επίθεσης». Η ρήτρα αυτή ήταν μήνυμα ενθαρρυντικό για υποψήφιος νέες πολιτείες, μήνυμα αποτρεπτικό για οποιονδήποτε επίβουλο και η ρήτρα λειτούργησε πολύ ευεργετικά για όλες... *Τι κάνει σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση*; Αντί να προσφέρει αλληλεγγύη-ασφάλεια σε μια χώρα μέλος (όπως η Ελλάδα) χαμογελάει στον επίβουλο γείτονα, αν δεν τον εφοδιάζει και με όπλα!!! *Μπορεί να προσδεύσει με τέτοια πολιτική ηθική*;

ρούμε να συνεργαζόμαστε για την πραγματοποίησή τους, με όρους αμοιβαίας εμπιστοσύνης και ισοτιμίας.

στ. Νιώθω ότι έχω με τα άλλα μέλη *κάτι κοινό από το παρελθόν* (ιστορία, παραδόσεις, παιδεία, κοινή κολυμβήθρα), που διαμορφώνει παραπλήσιες νοοτροπίες και δημιουργεί καλύτερες προϋποθέσεις καθημερινής επικοινωνίας, *κάνει πιο ευχάριστη τη ζωή όλων των μελών*.

ζ. Μέσα στα πλαίσια του συνόλου *αισθάνομαι ασφάλεια και αλληλεγγύη* και νιώθω υποχρέωση να συμβάλλω για να νιώθουν έτσι και τα άλλα μέλη.

η. Προσδοκώ ότι *αντίστοιχη κοινότητα αντιλήψεων* και αμοιβαιότητα σχέσεων θα μας συνδέει και *στο μέλλον* κι αυτή η προσδοκία μου χαρίζει ψυχική γαλήνη αντίστοιχη.

θ. Αρχίζω να αισθάνομαι περισσότερη *αυτοπεποίθηση* ως άτομο και *περηφάνια*, ότι συνανήκω στο σύνολο με τους άλλους· και διαμορφώνω *τρόπους σκέψης και δράσης και ιδέες*, που να υπηρετούν τους κοινούς σκοπούς αυτού του συνόλου. *Αφοσιώνομαι*<sup>91</sup> στους σκοπούς του συνόλου.

ι. Ειδικά για τους νέους είναι ευνόητο και απόλυτα κατανοητό μέσα στο νόημα του «ανήκω» — με ό,τι αυτό συνεπάγεται ως προσφορά του εγώ στους άλλους και προσδοκία του εγώ από τους άλλους — να υφαιίνεται και η *ελπίδα σταδιοδρομίας με αξιοπρέπεια*, μέσα στα πλαίσια του συνόλου, του οποίου καλούνται να γίνουν μέλη ενεργά, αφού αποδεχτούν τις αξίες του<sup>92</sup>, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκρούεται το δικαίωμά τους να εισηγηθούν — με το χρόνο — νέες αξίες.

91. *Αφοσίωση* των μελών στην κοινότητα (κράτος, έθνος...) μπορεί να σημαίνει και *προθυμία θυσίας*, αν προκύψει ανάγκη. Αλλά τέτοια *προθυμία* προϋποθέτει απόλυτη *συνειδησιακή ταύτιση* του μέλους με την κοινότητα· και είναι εύλογο ότι τέτοια διαδικασία ταύτισης μπορεί να συμβεί, αν η Κοινότητα επίσης προσφέρει στα μέλη της *τάση προστασία*, ώστε να *αφοσιώνονται* στην προστάτρια κοινότητα, για ανταπόδοση της ευεργεσίας. ('Ενας βαθμός της Φιλικής Εταιρείας ήταν οι «Αφιερωμένοι»).

92. Πράγματα, πράξεις, καταστάσεις, επιδιώξεις που μπορούν οι άνθρωποι να πουν ότι *αξίζουν* κάποια θυσία εκ μέρους τους για να τα αποκτήσουν (να πράξουν, να πραγματοποιήσουν), αυτά είναι οι *αξίες*. Οι αξίες ποικίλλουν σε μέγεθος και περιεχόμενο· μπορεί να είναι αξίες οικο-

Είναι πιθανό κάποιιο να αποδίδουν μικρότερη ή μεγαλύτερη σημασία σε κάποιες από τις 10 *συνειδησιακές διεργασίες* που καταγράψαμε ως *προκείμενες αξιολογικές θέσεις*, ώστε ένα άτομο να καταλήγει συνειδητά στο *συμπέρασμα* ότι *έχει λόγους να ανήκει* στο σύνολο, όπου γενεαλογικά εγγράφεται ή περιστασιακά προσχωρεί. Αλλά νομίζω ότι δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί ως αναγκαίες μερικές από τις θέσεις αυτές, λοχουχάρη τις β', δ', ε', ζ', ι'<sup>92α</sup>.

Και *εύλογα αναρωτιέται κανείς τούτη την ώρα* —που οι οικονομικές συνθήκες του σύγχρονου κόσμου οδηγούν πιστικά λαούς να «συν-ανήκουν» σε σύνολα ευρύτερα των εθνικών, τα οποία γνώριζαν ως τώρα— *υπάρχουν οι αναγκαίες συνθήκες που να κάνουν τα μέλη του ευρύτερου συνόλου ευτυχέστερα; Λοχουχάρη*, μπορούν οι *συνειδήσεις* να προσχωρήσουν σ' ένα *υπερ-εθνικό* σύνολο, που δεν εκπληρώνει τις αναγκαίες (και μη επαρκείς, βέβαια) συνθήκες που καταγράφηκαν πιο πάνω ως §§ ζ και ι'<sup>93</sup>;

Φρονώ ότι οι αρχιτέκτονες τέτοιων υπερεθνικών οικοδομημάτων και όσοι προπορεύονται σε «συστέγαση» θα είναι πιο φρόνιμοι, αν εξετάσουν έγκαιρα τη στεγαστική ικανότητα του οικοδομήματος για όλους όσους εύλογα προσδοκούν γιατί αν στεγαστούν μέσα λίγοι, θα βρεθούν πολιορκημένοι από τους

---

νομικές (απόκτηση αγαθών), κοινωνικές (συνεργασία με ευυπόληπτους συμπολίτες), ηθικές (προσφορά βοήθειας σε αναξιοπαθούντες), θρησκευτικές, καλλιτεχνικές, πολιτικές, επιστημονικές και άλλες. Κάθε άτομο και κάθε ομάδα ή όλη η κοινωνία πρεσβεύουν κάποιες *αξίες*. Πάντως, δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται ως *αξίες* επιδιώξεις που η τυχόν πραγματοποίηση τους συνεπάγεται όχληση για άλλους. Κάθε κοινωνία και εποχή διαμορφώνει δικό της *αξιολογικό κώδικα* αυτόν συνήθως η ώριμη γενιά (ή η ιδύνουσα τάξη) επιχειρεί να μεταδώσει με την παιδεία στην επόμενη γενιά (Φ. Κ. Βώρου, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης, Παράρτημα*, όπου: *αξίες, αξιολογία, αξιολογικές κρίσεις, αξιολογικός προσανατολισμός*).

93. Το πρόβλημα αυτό εξετάζεται σε παλαιότερο δημοσίευμα με τίτλο: *Τι σημαίνει Ευρωπαϊκή διάσταση στην Εκπαίδευση;* (περιοδικό «Εκπαιδευτικά», τεύχος 34-35).

93α. Περισσότερα στοιχεία στο βιβλίο της σημείωσης 92, όπου κεφάλαιο ειδικό για τη *διαμόρφωση της συνείδησης* (και επικουρικά κείμενα στο Παράρτημα).

πολλούς, που συνήθως είναι οι παραγωγοί των αγαθών και δημιουργοί της ιστορίας<sup>94</sup>.

Για το άτομο η αίσθηση (ή η συνείδηση) ότι ανήκει σε ένα σύνολο είναι ταυτόχρονα ανάγκη και πλήρωση ζωής: το Εγώ απλώνεται προς τους Άλλους, με αίσθημα αφοσίωσης και εξυπηρέτησης του συνόλου, και ταυτόχρονα στεγάζεται κάτω από τη σκιά του πλήθους τους και νιώθει δύναμη και προστασία, περηφάνια για τις συλλογικές αρετές. Η *συν-είδηση* ότι *συν-ανήκουμε* σε μια Ολότητα - Κοινότητα με χαρακτηριστικά που μας εκφράζουν, εγκλείει ταυτόχρονα προθυμία για προσφορά στην Κοινότητα και προσδοκία βοήθειας απ' αυτήν είναι έκφραση της κοινωνικότητας του ατόμου και διαμορφώνεται (αυτή η συνείδηση) με την κοινωνικοποίηση. Το αίσθημα του συν-ανήκω είναι ταυτόχρονα διεύρυνση του Εγώ προς τους άλλους (αφοσίωση) και πρόσκληση των Άλλων για την προστασία του Εγώ (αυτοσυντήρηση).

*Η συνείδηση των ατόμων ότι συν-ανήκουν σε μια Κοινότητα* (π.χ. στο έθνος τους) άλλοτε προκύπτει από την ιστορία τους και τότε αποτελεί στοιχείο συνοχής ισχυρότερο και διαρκέστερο από τις κοινωνικές-τάξικες διαφορές τους, άλλοτε τείνει να νομιμοποιηθεί με *παραποίηση της ιστορίας* τους διαμέσου της ιδεολογίας-παιδείας που προσφέρει η εξουσία, η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα-τάξη. Τι συμβαίνει σε κάθε εθνική κοινωνία (γνήσια ή νόθη αντίληψη των μελών της ότι συνανήκουν σ' αυτήν ή και άρνησή τους να αποδεχτούν αυτή την ένταξη) είναι ζήτημα μελέτης της ιστορίας<sup>95</sup>, με σταθερό προ-

---

94. Φιλοσοφικά νιώθω οπαδός του *κοσμοπολιτισμού* και *ιδεολογικά* υπέρμαχος του *διεθνισμού* όμως ως μελετητής της ιστορίας προσπαθώ να αναλύω αυτά που έγιναν ή γίνονται και ως πολίτης —μέλος της κοινωνίας— προσπαθώ να προσεγγίζω *λογικά* όσα εξελίσσονται από το χθες προς το σήμερα και το αύριο, γιατί αυτά μας ενδιαφέρουν για την κατανόηση του κόσμου μας και για τις επιλογές μας σήμερα και για τη συμπεριφορά μας.

95. Από τη σκοπιά του ο συγγραφέας της μελέτης αυτής προσπάθησε να αναζητήσει την *πορεία των συνειδήσεων* των αυτοαποκαλούμενων Ελλήνων (από τότε που εμφανίστηκαν ως φυλετική - γλωσσική - πολιτι-

σανατολισμό προς αναζήτηση της αλήθειας των γεγονότων, όπως συντελέστηκαν και κατανοήθηκαν στην εποχή τους. Η ερμηνεία αναζητείται μέσα στα γεγονότα και την εποχή τους, δεν επιβάλλεται στα γεγονότα από το μελετητή· η τελευταία αυτή περίπτωση, όταν επιχειρείται, αποτελεί ιδεολογική επέμβαση, βιασμό της ιστορίας και του επιστημονικού λόγου<sup>96</sup>.

## Επιμύθιο στον Επίλογο

Είναι πιθανό τα ιστορικά στοιχεία που καταγράφει τούτη η μελέτη να δώσουν αφορμή σε μελετητές του φαινομένου εθνικισμός να ξαναδούν τη μεθοδολογία τους ή τις ερμηνείες τους· ίσως θα συμφωνήσουν ότι τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια ή την ιδέα του έθνους προϋπάρχουν στις συνειδήσεις των λαών πολλούς αιώνες νωρίτερα ως στοιχεία συνοχής, αυτοεκτίμησης, αλληλεγγύης· και μέσα σε κάποιες ιστορικές περιστάσεις επιστρατεύονται και ανασυνθέτονται για να αποτελέσουν την ιδεολογία του εθνικισμού, που εκδηλώνεται με υποτίμηση ή περιφρόνηση του Άλλου και ενδεχόμενα με επιθετικότητα. Είναι, επίσης, ενδεχόμενο να σταθούν με περισσότερη επιμονή στη διάκριση εθνισμού και εθνικισμού· και δεν αποκλείεται να δεχτούν ότι όσο είναι αποκρουστικός ο εθνικισμός (για λόγους αυτονόητους) τόσο είναι αποδεκτός ο εθνικισμός των λαών ως έκφραση αλληλεγγύης, αυτοπεποίθησης, αυτοσεβασμού, ως στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Και παραμένει πρόβλημα άλλου γένους (εσωτερικής πολιτικής) το αν κάποια κοινωνική ομάδα εκμεταλλεύεται τον εθνισμό ως μέσο υπακοής και εκμετάλλευσης των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας.

σμική ενότητα), με τρία βασικά κριτήρια που πρόσφερε η αρχαία ελληνική ιστοριογραφία:

- Αναζήτηση της αλήθειας (Θουκυδίδης, Α 20-22).
- Αναζήτηση της αιτίας (Ηρόδοτος, Προοίμιο των Ιστοριών).
- Σεβασμό στο ιστορικό (επιστημονικό) ήθος (Πολύβιος, Α 14).

96. Φ. Κ. Βώρου, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, κεφ. ι' («Παιδαγωγικό-Επιστημονικό ήθος»).

Ειδικότερα, από τη μελέτη του φαινομένου εθνισμός στην ελληνική περίπτωση διαφαίνονται γνωρίσματα του φαινομένου διαφορετικά από εκείνα που επισημαίνουν οι μελετητές, για άλλους λαούς<sup>96α</sup>, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες:

α. Η πρώτη εμφάνιση των *συνειδησιακών συμπτωμάτων*, που χαρακτηρίζουν το νεότερο εθνισμό<sup>97</sup>, χρονολογείται από τον 5ο αιώνα π.Χ. και ολοκληρώνονται τον 4ο αι. π.Χ.<sup>98</sup>. [Και μας εμβάλλει σε εύλογη α-πορία η επισήμανση ότι μελετητές του φαινομένου στη σημερινή εκδοχή του παραβλέπουν αυτή την ιδιαιτερότητα]<sup>99</sup>.

96α. Αυτό δέχεται και ο Stuart Woolf (*Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη*, σελ. 36).

97. Α. Φραγκουδάκη κ.α., «*Τι είναι η Πατρίδα μας*», σελ. 33. Βλέπε και σσμ. 99.

98. Σε τούτη τη μελέτη §§ 3-8.

99. Α. Φραγκουδάκη κ.α., ο.π., σελ. 33 (γράφει η Ε. Αβδελά). Αντιγράφο: «Στις σύγχρονες προσεγγίσεις λοιπόν το έθνος γίνεται αντιληπτό όχι σαν πρωταρχική, φυσική και σταθερή οντότητα, αλλά ως ιστορικό φαινόμενο, το οποίο στη σημερινή του μορφή αποτελεί προϊόν και αποτέλεσμα της εθνικιστικής επιταγής «ένα έθνος, ένα κράτος». Στόχος των εθνικιστικών κινημάτων ιστορικά ήταν να εξασφαλίσουν την πολιτική χειραφέτηση τους έθνους. Η κοινή καταγωγή, η κοινή γλώσσα και θρησκεία και οι κοινές παραδόσεις κλήθηκαν να εδραιώσουν την εθνική ταυτότητα, όπως την αντιλαμβανόμαστε στις σύγχρονες κοινωνίες. Βασική συνιστώσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας μετά τη δημιουργία του έθνους-κράτους αποτέλεσε το ενιαίο και κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα». Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, Θ 144: «όμαιμον, ομόγλωσσον, κοινά ιερά και θυσία ήθη τε ομότροπα».

Τα γνωρίσματα του έθνους που δηλώνονται παραπάνω με υπογράμμιση (δική μου) είναι αυτά ακριβώς που κατέγραψε ο Ηρόδοτος για τους Έλληνες της εποχής του (*Ιστοριών* Θ 144). Βλέπε σε τούτη τη μελέτη την § 5 και τις σημειώσεις 20-22. Το γεγονός ότι η συγγραφική ομάδα παρασιωπά (ή δε βλέπει) αυτή την ταυτότητα γνωρισμάτων δημιουργεί το εύλογο ερώτημα αν διαμορφώνει πλήρες κριτήριο για την προσέγγιση, ερμηνεία και κριτική των συμπτωμάτων και εκφάνσεων του φαινομένου εθνισμός στη Νέα και Σύγχρονη Ελλάδα. Απουσιάζει από τη μελέτη τους και οποιαδήποτε συγκεκριμένη αναφορά σε κείμενα έκφρασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, της περιόδου αφύπνισης του Νεοελληνικού Εθνισμού.

β. Η εμφάνιση των συμπτωμάτων συνδέεται με κατάσταση άμυνας έναντι εχθρών εξωτερικών· εκφράζει ανάγκη συνοχής και συμ-μαχίας<sup>100</sup> και δε φαίνεται να πήρε διαστάσεις περιφρόνησης ή υποτίμησης του 'Άλλου' θυμίζω τη διακήρυξη του Αντιφώντα: «φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν, Έλληνες και βάρβαροι<sup>100</sup>.

γ. Στους αιώνες που μεσολάβησαν τα στοιχεία αυτά, σε συνάρτηση με όλο το ιστορικο-πολιτισμικό παρελθόν, λειτούργησαν ως στοιχείο συντήρησης και επιβίωσης<sup>101</sup>. αργότερα αποτέλεσαν πεδίο αναφοράς για λόγους αυτοπεποίθησης, ελπίδας, αναβίωσης, έμπνευσης<sup>102</sup>.

*«Πάμε, Ναπολέον, να ιδούμεν τους παληούς τους Έλληνες εις το μέρος οπού κατοικούνε, να βρούμε τον γέρο Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Θεμιστοκλή, τον λεβέντη Λεωνίδα, και τους ειπούμεν τις χαροποιές είδησεις, ότι αναστήθηκαν οι απόγονοί τους οπού ήταν χαμένοι και σβησμένοι από τον κατάλογο της ανθρωπότης. (Διάλογος Τσάρου Αλεξάνδρου και Ναπολέοντος στον Άδη - Μακρυγιάννης, Απομνημονεύματα, έκδοση του 1947 (Κείμενο, Εισαγωγή, Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη, επιμέλεια Λίνου Πολίτη, βιβλιοπωλείο Ε. Γ. Βαγιονάκη), τ. Β', σ. 53).*

δ. Με αυτό το νόημα η αναφορά στο ιστορικο-πολιτισμικό παρελθόν παρέμεινε ως συστατικό της νεοελληνικής ταυτότητας και μετά την αποκατάσταση νεοελληνικού (εθνικού) πια κράτους με το νόημα το νεότερο-σύγχρονο· έφτασε να γίνει προσκόλληση στον παρελθόν τυπολατρική, άγονη, στείρα,

100. Σε τούτη τη μελέτη § 7 και σημ. 33.

101. Ενδεικτικά θυμίζω την περίπτωση του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνα (σε τούτη τη μελέτη § 11, σημ. 55).

102. Περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (σε τούτη τη μελέτη § 12 και σημειώσεις 56-69).

παιδαγωγικά βλαπτική και δημιουργικοί εκφραστές της νεοελληνικής πραγματικότητας<sup>103</sup> κήρυξαν την πνευματική απελευθέρωση, εισηγούμενοι, «δημιουργικόν ιστορισμό»<sup>104</sup>. Και ο αγώνας πνευματικής - εκπαιδευτικής απελευθέρωσης της νεοελληνικής κοινωνίας δυστυχώς παρατείνεται πολύ. Αλλά αυτό το σύμπτωμα υπάγεται σε άλλη μελέτη.

*Ο Ελληνισμός εφωτίσθη και εφώτισε τον κόσμο δια της μεγαλονοίας του, έδωκε δια της ποιήσεως και της καλλιτεχνίας τον αθάνατον τύπον της πλαστικής τελειότητος, ανεκάλυψε δια της φιλοσοφίας τα δυο βασίλεια του ιδανικού και του πραγματικού, και εχάραξε τας οδούς εις τας οποίας έτι και νυν προχωρεί το ανθρώπινον πνεύμα προς ανεύρεσιν της αληθείας, εμόρφωσε δια της γλώσσης του όργανον όσω το δυνατόν εντελές της διανοίας, ανέπτυξε πρώτην φοράν δια των κοινωνιών του την ατομικότητα και την πολιτικήν ελευθερίαν, και δι' όλων τούτων εδημιούργησε τον ανώτατον τύπον των αρχαίων πολιτισμών. Δια τούτο εδίδαξε και διδάσκει εισέτι την ανθρωπότητα, επενήργησεν επί τας διαλέκτους και τα γράμματα και τας επιστήμας και τας πολιτείας των νεωτέρων, και ου μόνον δεν θεωρείται ως πολέμιον της νέας ελευθερίας και του νέου πολιτισμού, αλλά μάλιστα αγαπάται υπ' αυτού, καθό εις των προγόνων και προδρομών και διδασκάλων αυτού· δια τούτο εις έκαστον παλμόν του Ελληνισμού πάλλει και η καρδιά της Ευρώπης ήτις εθρήνει την υποδούλωσίν του και ανευφήμησε και συνήργησεν εις την θαυμαστήν αυτού παλλιγενεσίαν. Πέτρος Βράϊλας Αρμένης, «Οι του Ελληνισμού χαρακτήρες ανεφάνησαν εκφανέστεροι μετά την Αναγέννησίν του» (από το: Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου, Η Φιλοσοφική Σκέψη στην Ελλάδα (από το 1828 ως το 1922), τ. Α', σ. 459).*



ε. Από όλα τα παραπάνω και από τις αναλύσεις που έχουμε για το νεότερο και σύγχρονο εθνικισμό (βλέπε σημ. 22 σε τούτη τη μελέτη) φρονώ ότι μπορούμε να καταλήξουμε στο ακόλουθο σχήμα καταγραφής των φάσεων-παραλλαγών του φαινομένου εθνισμός-εθνικισμός:

– Στοιχεία εθνισμού βρίσκουμε στο παρελθόν των λαών, στην περίπτωση των Ελλήνων στο απώτερο παρελθόν τους και είναι φαινόμενο κοινωνικά θετικό.

– Σε κάποια φάση της Ιστορίας τους, μέσα σε περιστάσεις εξωτερικά ή εσωτερικά δυσμενείς ο εθνισμός μπορεί να εκδηλωθεί ως αίτημα κοινωνικής διαμαρτυρίας, αίτημα για δικαιοσύνη. Τέτοια νομίζω είναι τα συμπτώματα που εκδηλώθηκαν στη φάση προθέρμανσης της Γαλλικής Επανάστασης. Εδώ είναι ανάγκη να παραθέσουμε κάτι από την ιστορία: οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης, που ένωσαν κυριολεκτικά ταπεινωμένοι από το καθεστώς (στις συνεδριάσεις λ.χ. των Γενικών Τάξεων αυτοί συνεδρίαζαν όρθιοι!), στις 17 Ιουνίου 1789 προχώρησαν σε ένα διάβημα έκδηλα επαναστατικό: διακήρυξαν ότι δεν είναι απλά οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης αλλά ότι αυτοί αποτελούν την Εθνική Συνέλευση, αυτοί είναι το έθνος<sup>105</sup>! *Τι σήμαινε αυτή η διακήρυξη για τις συνειδήσεις των ίδιων και του λαού που τους είχε εκλέξει;* Διεκδίκηση κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης.

– Άλλα έθνη, υπόδουλα σε ξένους κατακτητές διεκδίκησαν την ελευθερία τους, με σημαία τον εθνισμό τους σε περιπτώσεις που είχαν και θρησκεία διαφορετική από εκείνη του κατακτητή προστέθηκε δεύτερο έμβλημα για διεκδίκηση ανεξαρτησίας. Ο ελληνικός εθνισμός τον καιρό του Διαφωτισμού περιέκλειε νομίζω όλα τα παραπάνω στοιχεία.

– Ότι στη συνέχεια, κατά το 19ο αιώνα, οι οικονομικές περιστάσεις (βιομηχανική επανάσταση, αναζήτηση αγορών) οδή-

103. Ενδεικτικά: Κ. Παλαμάς (*Δωδεκάλογος*), Αλ. Δελμούζος (*Κρυφό Σχολείο*), Δημ. Γληνός («Δημιουργικός Ιστορισμός»).

104. Δ. Γληνός, ό.π. και «Εισαγωγή» στην έκδοση του πλατωνικού *Σοφιστή*.

105. André Maurois, *Ιστορία της Γαλλίας* (μετ. Κ. Πολίτη, Αθήνα χ.χ.) σελ. 270 Esmond Wright (general editor), *History of the World*, vol. 2, p. 302.

*Ο ανθρωπισμός είναι αντίθετος με τον εθνικισμό και τις συνέπειές του, όχι όμως με τον εθνισμό. Ο πρώτος με το υπερτροφικό ξεχείλισμα του εθνικού εγωισμού τυφλώνει κι εμποδίζει τη σωστή εκτίμηση των άλλων και σπρώχνοντας ως την περιφρόνησή τους τείνει να εξαφανίζει βασικές ανθρωπιστικές αξίες, και πάνω απ' όλα το δικαίωμα που έχουν όλοι οι λαοί και όλα τα έθνη για ελεύθερη ζωή και ανάπτυξη. Αντίθετα ο εθνισμός: κρατώντας την εσωτερική συνοχή των ατόμων και ομάδων που ανήκουν σ' ένα έθνος, μπορεί με τη σωστή οργάνωσή τους και την εντατική τους καλλιέργεια να αναπτύσσει στο maximum τη δυνατότητα του εθνικού συνόλου του πολιτισμού του, να συνεισφέρει δηλαδή πολύτιμη συνεισφορά στον ανθρώπινο πολιτισμό και την προκοπή του και να οδηγεί σε γόνιμη συνεργασία, άμιλλα και αλληλοεπίδραση με τ' άλλα έθνη χωρίς να καταπιέζει κανένα.*

Αλ. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, σελ. 33.

γησε τα κράτη σε διατύπωση εθνικών διεκδικήσεων, είναι άποψη διάχυτη στη βιβλιογραφία για τον εθνισμό των δύο τελευταίων αιώνων<sup>106</sup>.

– Το επόμενο βήμα ήταν η επιθετικότητα εναντίον των άλλων και η διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας με περιφρόνηση για τα άλλα έθνη· μπήκαμε στο κλίμα του εθνικισμού, του επιθετικού εθνικισμού και φαίνεται ότι είναι ιστορικά άτοπο να χρησιμοποιείται αυτή η έκβαση και μορφή ως κριτήριο ερμηνείας του φαινομένου εθνισμός σε άλλες εκφάνσεις του<sup>107</sup>.

Ύστερα από όλες τις πληροφορίες που έχουμε για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων διαμέσου των

106. Ενδεικτικά θυμίζω τη βιβλιογραφία της σημείωσης 22.

107. Φοβάμαι ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει με την κριτική βιβλίων ιστορίας που είδα στο βιβλίο της σημείωσης 99.

αιώνων φρονώ ότι είναι μάλλον άτοπο (άχρονο ή ανιστορικό) να επιχειρεί κανείς να κρίνει εκφάνσεις του εθνικού βίου των Ελλήνων χωρίς μια ματιά στους πολλούς αιώνες της ιστορίας τους: κριτήριο διαμορφωμένο μόνο ή κυρίως στη μελέτη του εθνικισμού των δύο τελευταίων αιώνων, φοβάμαι ότι είναι ατελές, ελλιπές, χωρίς προοπτική ιστορική<sup>108</sup>.

Ο Σκουφάς ήτο άνθρωπος αυστηράς ηθικής με ευαισθησίαν και αγαθήν καρδίαν, φιλόανθρωπος, ενεργητικός και με μέγαν πατριωτισμόν. Ήτο μικράς παιδείας, αλλά μεγίστης πείρας. Το όνομα Ελλάς εθεώρει ως το γλυκύτερον υποκείμενον των στοχασμών του. Ετίμα την αρετήν και τον ενάρετον άνθρωπον. Δεν εφρόνει ως τοιούτον τον πολύ πεπαιδευμένον, αλλ' ανωφελή εις την ανθρωπότητα και το έθνος του, αλλά τον με ολιγώτερα φάτα, με νουν υγιά και ωφέλιμον. Δεν εχθρεύετο τους Τούρκους, αλλά την διοίκησιν και την πολιτικήν των. Ήτο εχθρός αδιάλλακτος καθενός εν γένει μισέλληνος... Τοιούτος ήτο ο πρωταγωνιστής του ενδόξου σκοπού της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ο αείμνηστος Σκουφάς.

Ιω. Φιλήμονος, Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας.



Από το νάρθηκα του προφήτη Ηλία στη Σιάτιστα (c. το 1750)

108. Νομίζω τέτοια είναι και η θέση του Stuart Woolf (*Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη* σελ. 23) ο οποίος γράφει: «Η αρνητική κρίση για τις δυσάρεστες διεθνείς συνέπειες του εθνικισμού βάρυνε αναδρομικά στην υπόθεση ότι ο εθνικισμός (κατά τη δική μου ορολογία εθνισμός) εξέφραζε τους νόμιμους ... στόχους των λαών για την πολιτική τους χειραφέτηση». Δείτε σε τούτη τη μελέτη όσα κείμενα έχουμε καταχωρίσει από τον Ελληνικό Διαφωτισμό (Ρήγα, Κοραή, Ανώνυμο της *Νομαρχίας*) και την Επανάσταση του 1821, §§ 12-13. Θυμίζω, τέλος, ότι σαφή αντιδιαστολή των όρων *Εθνισμός-Εθνικισμός* μας έδωσε πριν από πολλές δεκαετίες ο Δελμούζος (*Μελέτες και Πάρεργα*, 33).